FORUM

8 1960 - '61

slijtvastheid

de tijd, de jaren spreken voor linoleum krommenie

De duurzaamheid van linoleum onttrekt zich aan elke „jaartelling". Men rekene haar in decennia. Overal waar vele voeten gaan, daar bewijst linoleum zijn ongekende slijtvastheid. Zolang linoleum ligt, zolang blijven kleur en structuur onverminderd behouden.

linoleum krommenie

BB-93

waar zit de waarde van pastoe?

In de grote dingen of in de kleine? In allebei! Het grote: de vorm, de stijl-zonder-versierseltjes, de practische gebruikswaarde. - Het kleine...... wacht even: dat kleine is eigenlijk even groot en verrassend. Verstelbare kastpoten. Magnetische sluitingen. Wentelbare tafelbladen. Ingelaten handgrepen. En buiten dit alles: De sfeer van het ontwerp. Het vakmanschap van goed-geschoolde meubelmakers. Dat is Pastoe. Zuiver. Universeel.

pastoe

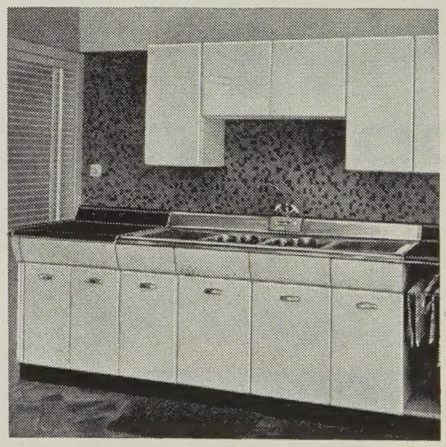
Mogen wij U de gratis brochure FM zenden?
Aan te vragen bij pastoe Rotsoord 3 - Utrecht

keukens

met karakter

„Komt Mevrouw mee?" Ja, mevrouw gaat altijd mee als het op huizen kijken aankomt. En mevrouw spreekt ook een hartig woordje bij de beslissing. „Heb jij die keuken gezien?" „Ik koop toch geen huis om een keuken". Nee, meneer koopt geen huis om de keuken. Maar als we over de „doorslag" spreken..... „Heb jij die keuken gezien?"

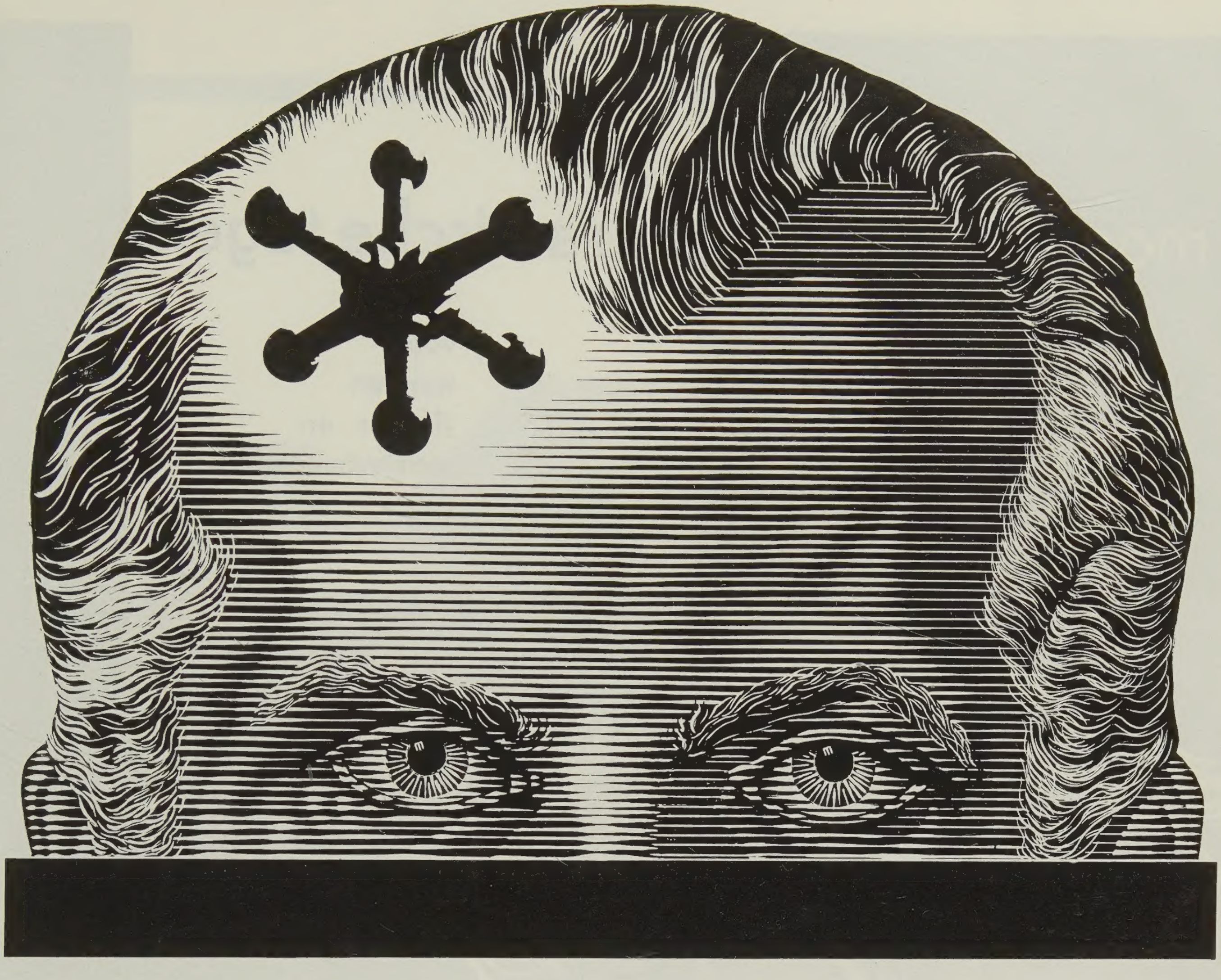
Huizen waarin U American Kitchens aanbrengt hebben plotseling een plus gekregen. Want er is niets dat het wint van die witgemoffeld stalen luxe. Er gaat niets boven die hygiënische, practische, mooie en staalsterke American Kitchens, U bouwt ze uit gestandaardiseerde elementen. In iedere kleine woning voor de particulier. In iedere grote ruimte voor instelling of bedrijf. American Kitchens zijn keukens met karakter. Zij zijn niet alleen ideaal voor de huisvrouw, maar ook voor de architect en de bouwer. Want de losse elementen staan kant en klaar in voorraad. U kunt ze zo monteren.
De keukens zijn ook verkrijgbaar in de 5 bekende Oda-pasteltinten.

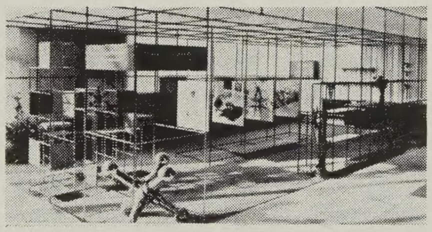
Vraag de uitvoerig geïllustreerde catalogus en gedétailleerde gegevens.

American Kitchens 'n Oda-Vihamy product!

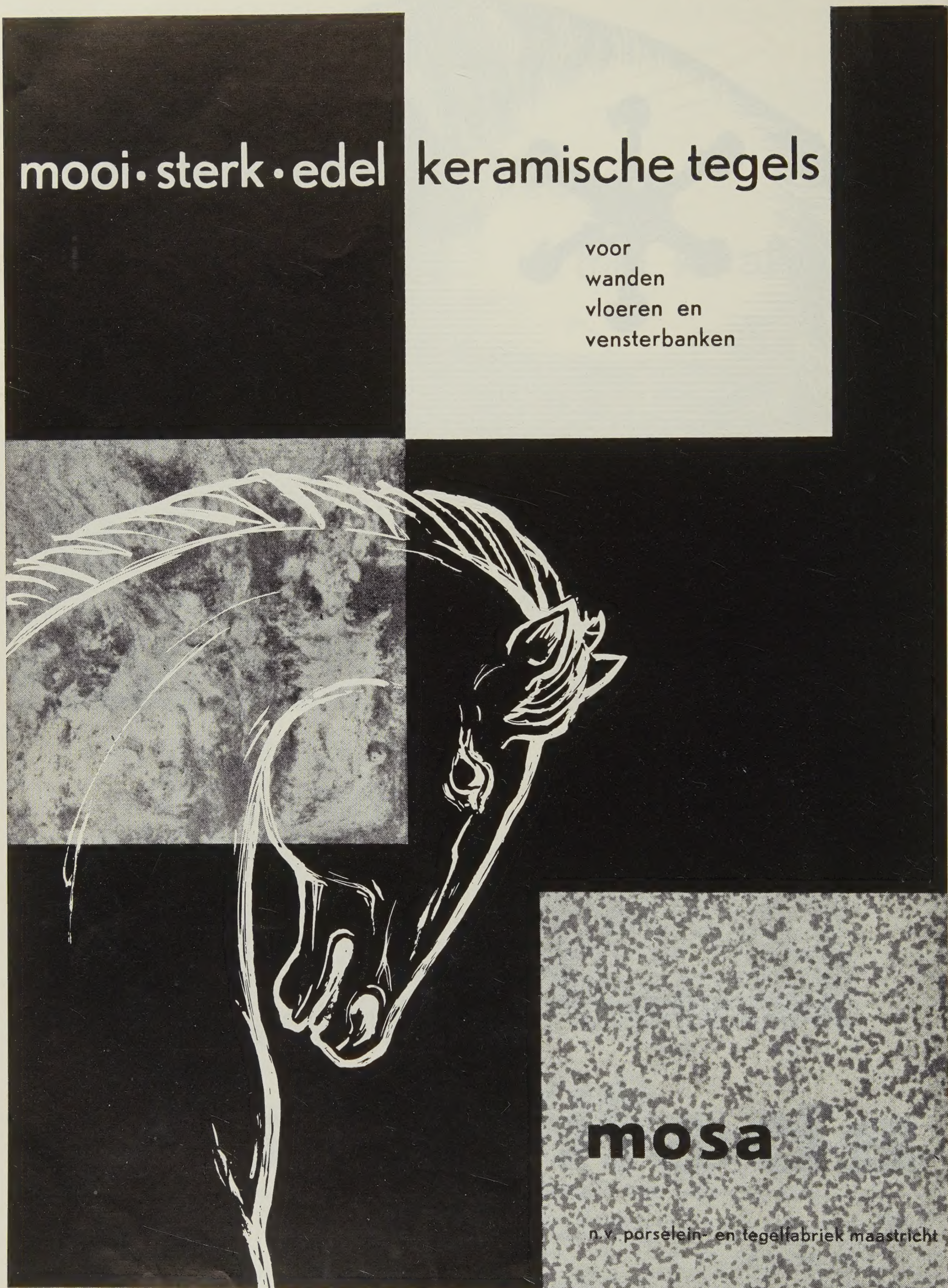
N.V. VERENIGDE INDUSTRIE- EN HANDELMAATSCHAPPIJ "VIHAMY"

—————————————— MINDER GELD VOOR MÉÉR KEUKEN

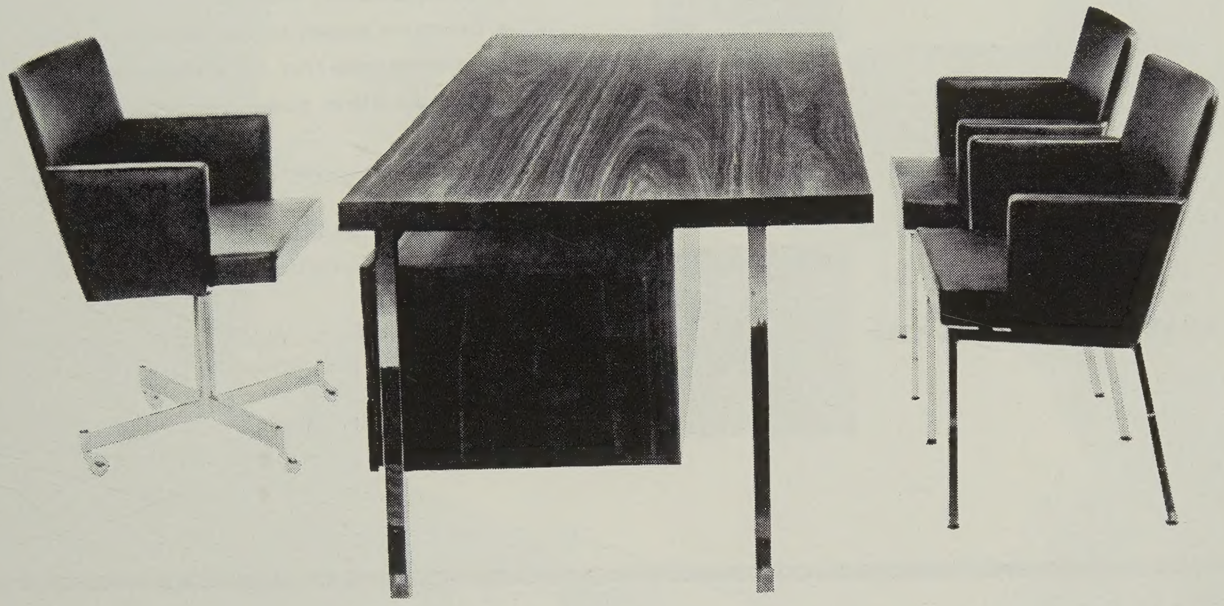

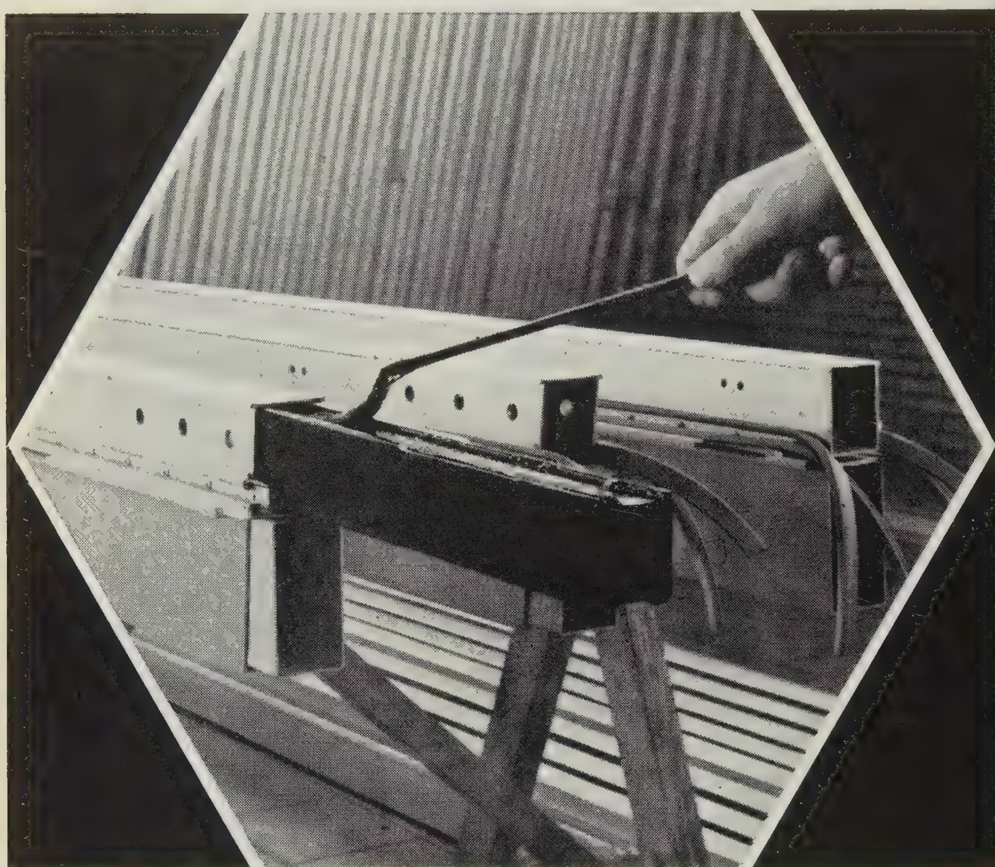

mooi · sterk · edel keramische tegels
voor
wanden
vloeren en
vensterbanken
mosa
n.v. porselein- en tegelfabriek maastricht

AP 109

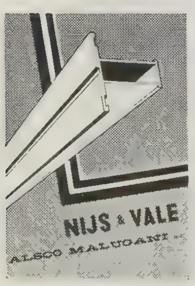

NIJS & VALE
ALSCO MALUGANI N.V.

Nijmegen,
Nijverheidsweg 19

Volledige isolatie!

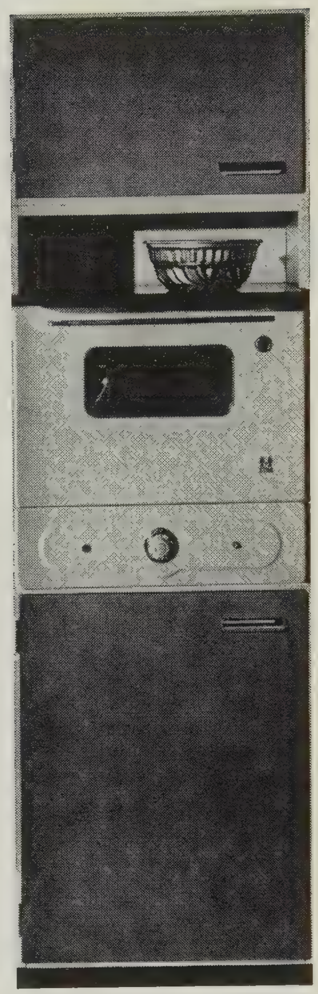
Om electrolitische werking uit te sluiten, nemen wij de grootste nauwkeurigheid in acht bij de keuze van de materialen en de bevestigingsmiddelen, die met het aluminium in contact komen.

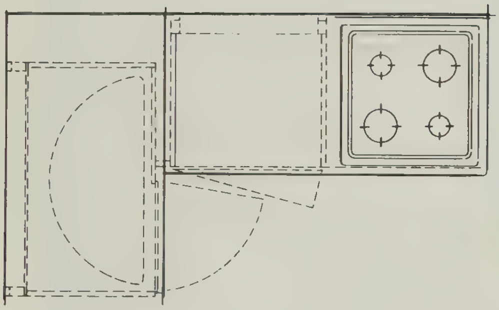
Voorkomen is beter dan genezen! Vandaar dat in ons bedrijf alles gedaan wordt om

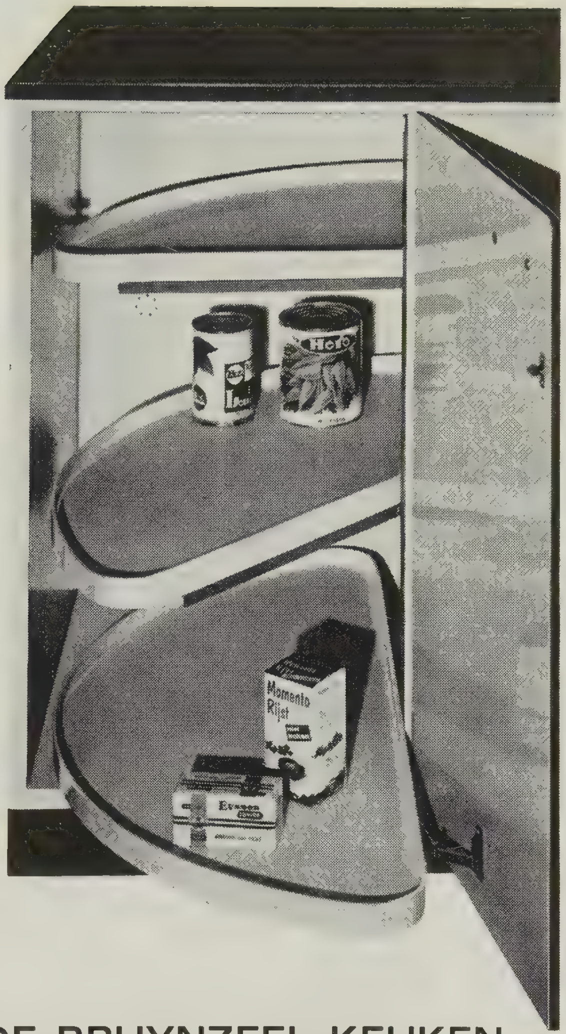
duurzame kwaliteits-producten

te produceren.

NIEUWS UIT DE BRUYNZEEL KEUKEN NO. 3

Steeds staat Bruynzeel op de bres voor de huisvrouw. Elke vinding die in de praktijk zal bewijzen haar taak te verlichten, wordt aan de Bruynzeel Keuken toegevoegd. Naast de ingebouwde kookplaat en het ovenelement, is het nu het Hoekkastelement met een roterend interieur.
Hoekkasten zijn over het algemeen ondingen. Artikelen, achterin geplaatst zijn moeilijk bereikbaar en het geheel is onoverzichtelijk. De Bruynzeel Hoekkast heft alle bezwaren op en biedt vele voordelen. Bij het openen van de kastdeur zwaait de, daaraan bevestigde, onderste schijf automatisch mee naar buiten. De twee daarboven liggende schijven zijn afzonderlijk uitdraaibaar. Alle schijven draaien gelagerd, dus zeer soepel zonder horten of stoten. Alle schijven zijn voorzien van opstaande randen waardoor de inhoud er niet af kan tuimelen. Ze zijn afgelakt in opaalwit.
Het Bruynzeel Hoekkast-element is breed 90 cm., diep 50 cm. en hoog 78 cm. De ruimte wordt door deze hoekoplossing maximaal benut, overzichtelijk en gemakkelijk bereikbaar. Over de kwaliteit geen woord: daar staat de naam Bruynzeel borg voor.

BRUYNZEEL DEURENFABRIEK NV

afdeling keukens ZAANDAM tel. 02980-62751

Aluminium RAMEN EN DEUREN
– GLASGEVELS (curtain-walls)

Hoofdgebouw ziekenhuis Dijkzigt, Rotterdam.
Architecten: Ir. A. Viergever †,
B. M. den Hollander,
Gemeentewerken Rotterdam.

DE VRIES ROBBÉ & Co
GORINCHEM

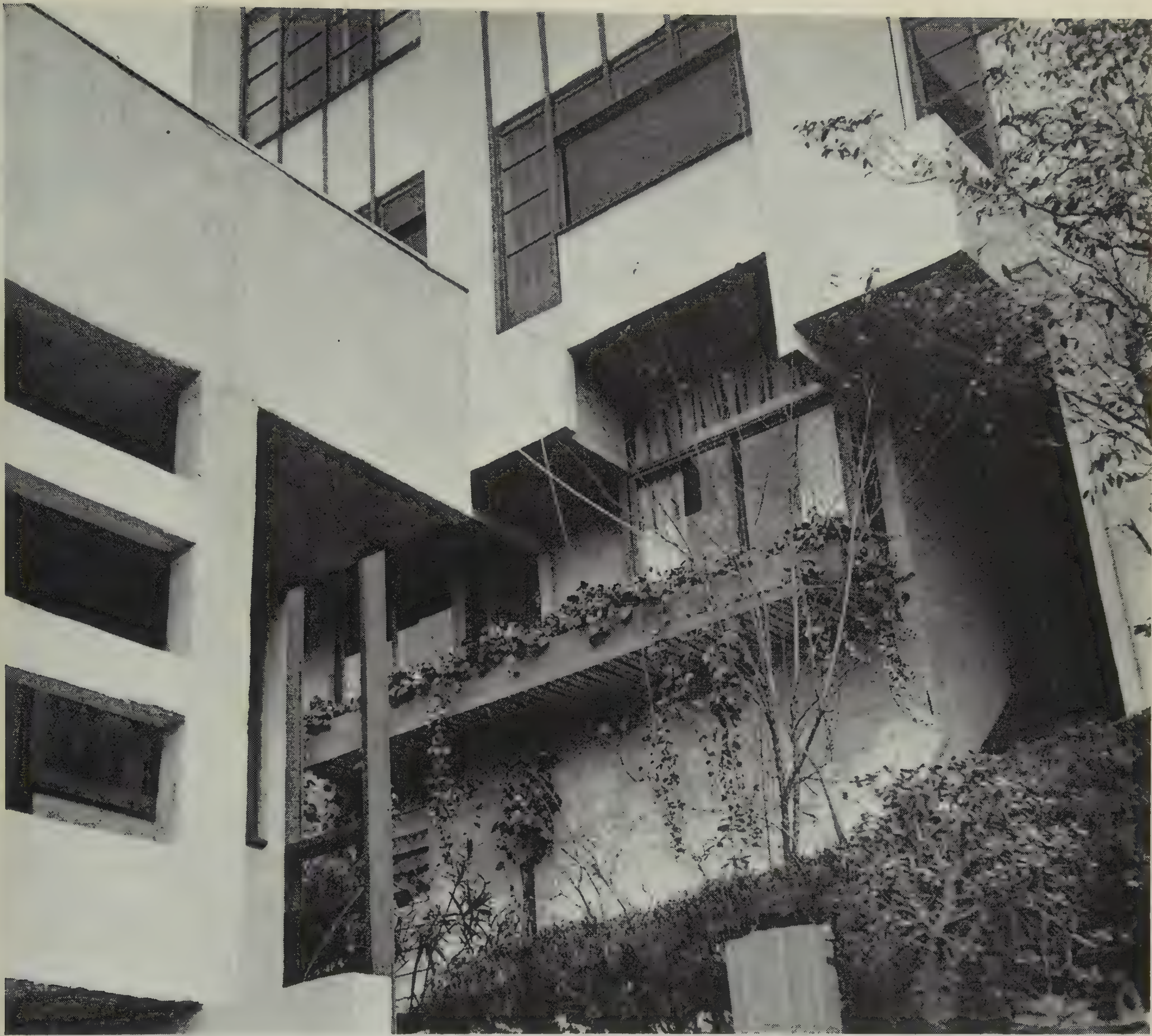
fabrikanten met een jarenlange ervaring op het gebied van leveranties voor het bouwbedrijf

(het andere wonen)

Schindler's spel met de ruimte

naar een vertikale woonbuurt

een studieprijsvraag

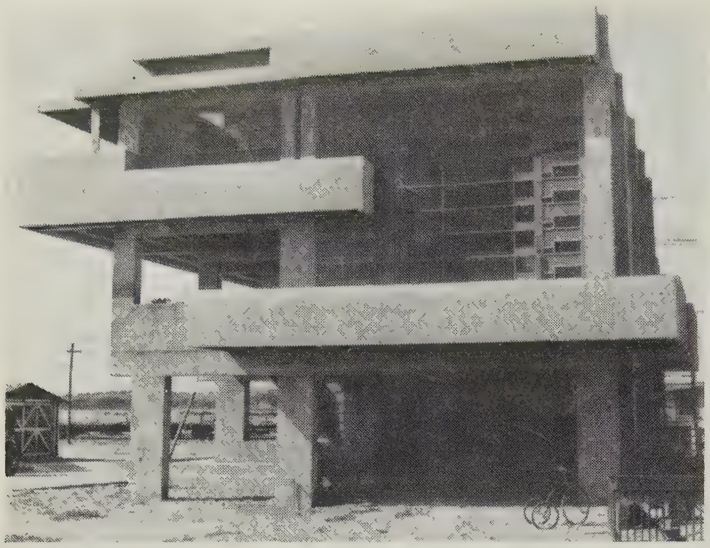

1

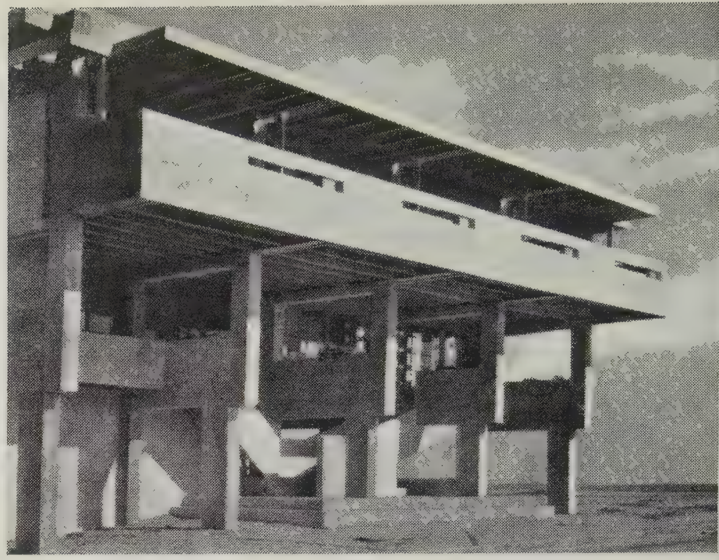
Schindler's spel met de ruimte

Het werk van Schindler kreeg vooral betekenis door de wijze, waarop hij bij het maken van zijn plannen de architectonische vorm reeds ontwikkelde bij het formuleren van de opdracht, daarna met het bepalen van de constructie en tot slot gedurende zijn leiding van de uitvoering. Veel van zijn werk werd door hem zowel ontworpen als gebouwd. Hij was soms architect én aannemer.
Het opstellen van het bouwprogramma was voor hem en zijn opdrachtgevers een belevenis, waarover nog met plezier en overtuiging werd gesproken door de bewoners, die ik in 1959 ontmoette in enkele van zijn huizen.
— every building had to be supported by an educational campaign reaching everyone concerned and in many cases including the owners. (1949, letter to School of Architecture, Los Angelos) —
Elk huis moet voor hem een belevenis zijn geweest van betrekkingen tussen mensen, dingen en ruimte.

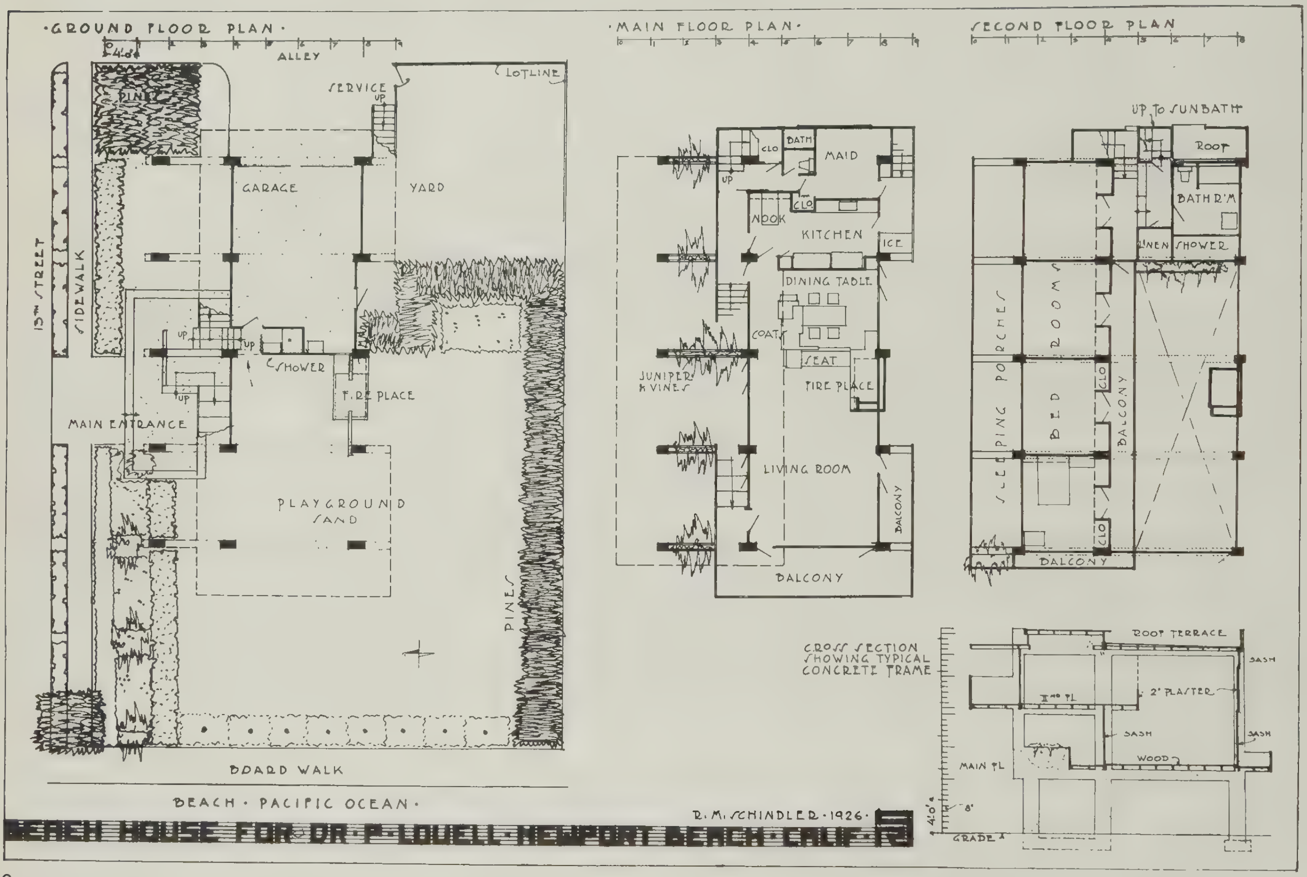
Wie ervaart hoe in Californië de natuur met hellingen en bomen meestal verloren gaat onder onafzienbare rijen grote en kleine huizen, valt het des te meer op hoe bij de huizen van Schindler die hellingen en bomen onder de Californische luchten actieve elementen worden in het dagelijkse leven van de bewoners van zijn huizen.
— the topography of the region is a deciding factor for the location and inner articulation. (1949). —
Het grootste gedeelte van Nederland is door zijn vlakheid vaak kwetsbaarder dan Californië en het lijkt me dan ook dat, indien we in Nederland met de dreigende Randstad Holland-indigestie niet met een zelfde mate van respect voor onze natuur leren bouwen als Schindler voor die van Californië, de kans op dagelijkse beleving van ruimtelijkheid hier nog eerder verloren zal gaan dan in de woongebieden van bijv. Los Angelos.
Mijn vrouw en ik ontmoetten daar bij Neutra thuis twee jonge architecten uit Wenen en Parijs, Hans Hollein en Jean Louis Veret. Samen zijn we daarna mensen en huizen gaan zoeken, die inzicht geven in de

3

4

2

architectuurontwikkeling rondom Los Angelos waar werk is van Irving Gill, Frank Lloyd Wright, Schindler, Sam Rodillo's watchtowers, Neutra en Eames.

Veel gegevens voor deze publikatie kwamen ter beschikking dank zij Hans Hollein.

De opvattingen van Schindler worden in dit Forumnummer verduidelijkt met drie van de ongeveer tweehonderd woningen, die hij bouwde van 1920 tot 1950:

Het Lovell vakantiehuis (1926),
een huis op een strand;

De Falk-Sachs apartments (1923),
een groep van 16 verschillende woningen in Los Angelos, gegroepeerd tegen een helling;

Pueblo Ribera (1924),
een groep van 12 gelijke vakantiehuizen bij de kust van de Pacific, gegroepeerd aan patio's en gebouwd met een door de architect ontworpen glijkistsysteem.

Het Lovell vakantiehuis (2, 3, 4) betrekt een stuk strand in het interieur door toepassing van spanten, die gevormd werden om te dragen en gelijktijdig om de betrekking der verschillende vloeren met het strand in de volledige ruimte van het interieur beleefbaar te maken door hun plastische vorm (3). De functie van de vorm dus.

Schindler heeft in de periode 1920-1950 steeds verduidelijkt hoe de oorspronkelijke opvatting over architectuur van Sullivan onder invloed van het Duitse functionalisme verschrompelde tot een antikunst-beweging Het is nuttig dit te weten daar deze verschrompeling tot antikunst ook in Nederland nog steeds doorwerkt en momenteel in onze stedelijke uitbreidingen met massale woningbouw tot overheidsopvatting begint te worden.

5

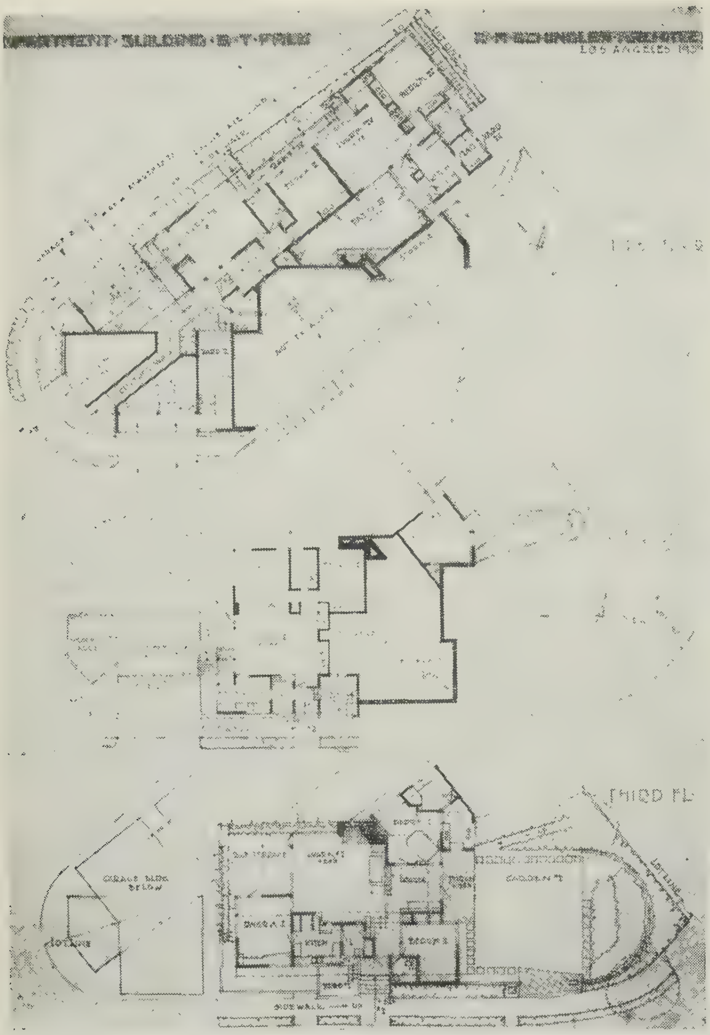
— modern architecture cannot be developed in the hands of the engineer, the efficiency expert, the machinest or the economist. It is developing in the minds of the artist who can grasp 'space' and 'spaceforms' as a new medium for human expression. The development of this new language is going on amongst us, unconsciously in most cases, partly realized in some. It is not merely the birth of a new style, or a new version of the old play with sculptural forms, but the subjection of a new medium to serve as a vehicle for human expression. (Dune Forum, February 1934) —

De Falk-Sachs apartments zijn in een buitenwijk van Los Angelos gesitueerd op een sterk hellend hoekterrein aan de Edge Cliff Road en Lucile Ave. De appartementen op de hoek zijn gebouwd in 1939 (de eigenaar woont in het bovenste huis), de overige twaalf (1923-1939) zijn huurwoningen. Verder zijn er nog twee ateliers en voor elke familie een garage.

Bij de vier hoekhuizen is de scheefhoekige ontmoeting van de twee begrenzende straten door architectuur beleefbaar geworden tot in de woningen en op de terrassen (5). Het hellende terrein is in de woningen met hoogteverschillen realiteit gebleven (6, 7, 8).

Dit is nog sterker het geval bij de overige woningen, die met treden, stoepen, portieken en terrassen vanuit de hellingen gevormd werden tot kamers, die in elk der zestien woningen de situatie weer anders beleefbaar maken.

Schindler ontwierp hiervoor een houtconstructie, die door evenwichtig gebruik van uitkraging en inklemming met beperkte houtmaten kon worden uitgevoerd (10). Tegen brand is deze in hoofdzaak gepleisterd, maar boven de daken in 't zicht gehouden (11). Daar vormt ze een latwerk, dat met begroeiing een isolerende luchtlaag boven de daken geeft. Door dit groen ontstond voor de bovengelegen woningen een tuinachtig dakzicht. Deze spantconstructie vind je overal terug boven terrasjes en bij ingangen (1, 13, 14)

6

7

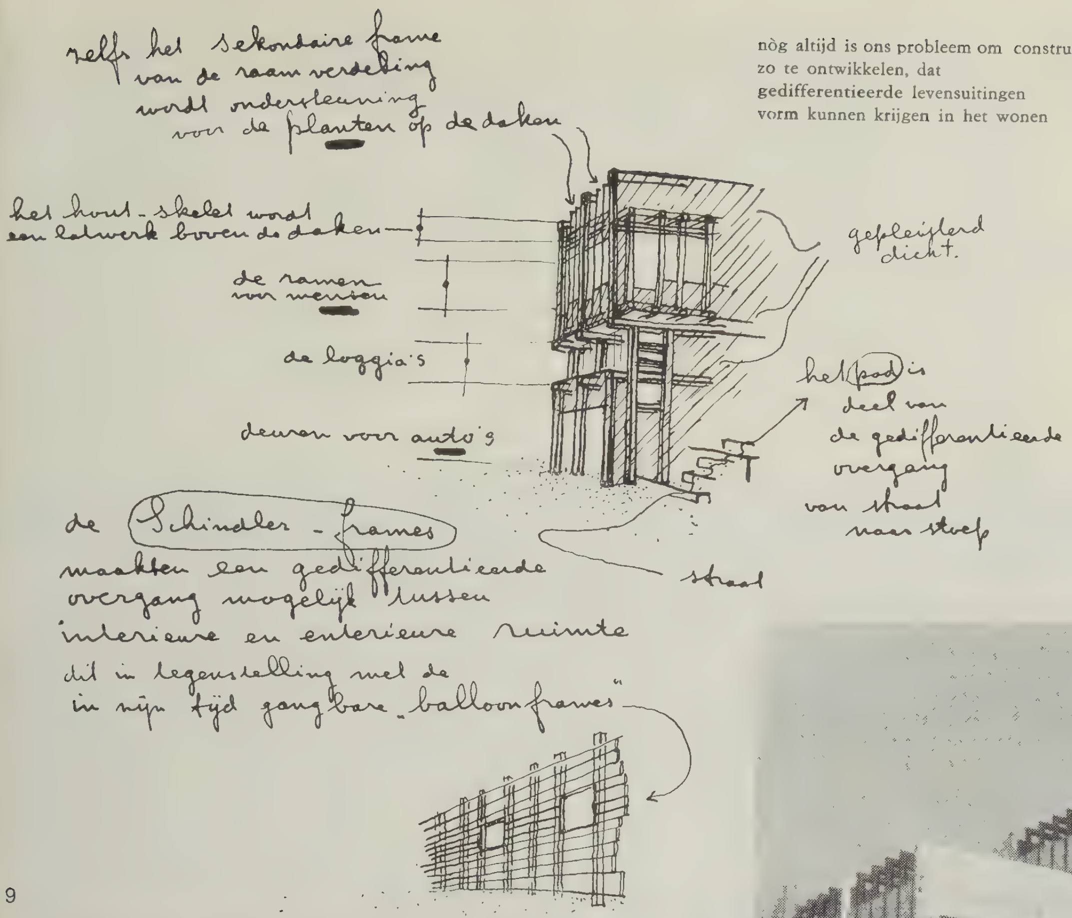

8

Door het beleefbaar maken van bodem en ruimte met constructief-ruimtelijke structuur werd architectuur functie om voor anonieme opdrachtgevers kamers als zwaluwnesten te bouwen aan de ruimte.
De spantconstructies (9) van Schindler waren rond 1925 een revolutie in de Amerikaanse bouwerswereld, waarin toen het balloonframe nog hoofdzakelijk gebruikt werd. Het balloonframe (zie Giedion: Space, Time and Architecture, blz. 269) maakt wanden die de periferie van het huis tot de wand beperken. Schindler's spantconstructies staan loodrecht op de buitenwanden en maken een periferie mogelijk met geleidelijke overgangen van natuurlijke omringende ruimte tot woonruimte.

— the balloonframe presupposes a boxshaped building and cubicle rooms with large wall areas and small openings, solid partitions, a superimposed sloping roof with small projection of decorative character only.
The space-architect thinks in terms of articulated space-forms. Only the architect devoid of feeling can fail to respond to the rhythmic undertone which the standard equal spacing of joist and studs gives the building and only coarseness allows him to break that rhythm by introducing arbitrary unrelated dimensions into his layout. We human beings are unable to understand both time and space without a rhythmic key which the architect should provide in his plans.
Rhythm is a space relationship. It cannot be achieved by an arithmetical repetition of the same part but must be maintained by related spacings of parts whether they are similar or not. (Architect and Engineer, April 1946) —
— The construction has to permit the house to be variable in design. Only the structural form units and the movable parts of the house have to be standardized, not the complete house.
Factory-methods are used where they should be used for units. Variations in the assembling of these units will allow utmost individualisation of the whole. The use of a standardized factorymade house endlessly repeated does not allow any feeling of individual ownership to develop, and in consequence growing neglect will turn the neighbourhood into a slum.

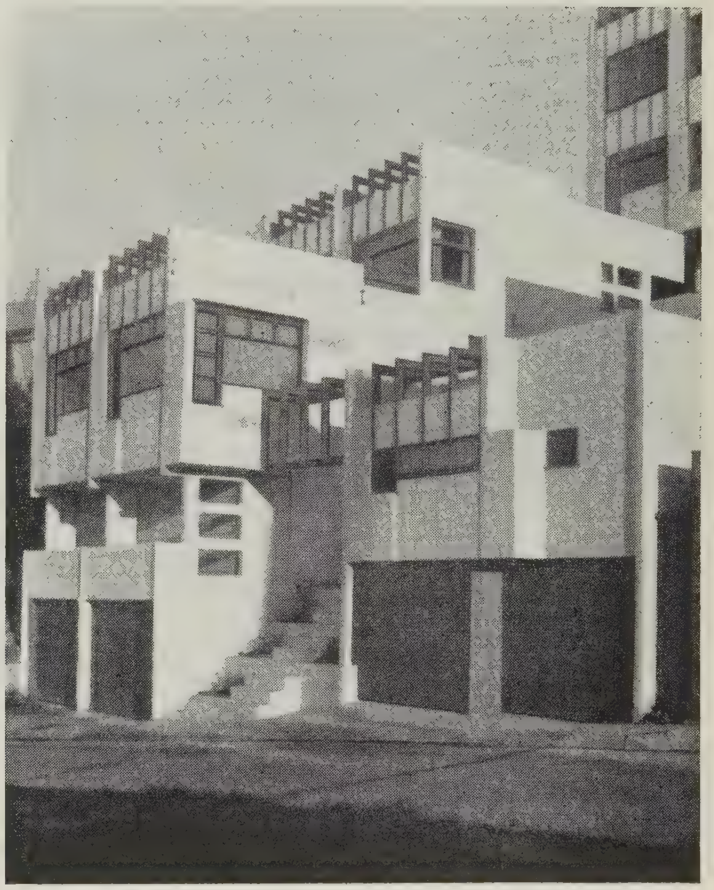
nòg altijd is ons probleem om constructie
zo te ontwikkelen, dat
gedifferentieerde levensuitingen
vorm kunnen krijgen in het wonen

9

10

11

Every man plays with the thought that he himself, his character, his family, his person is in some fashion unique. This particular sentiment is valuable in its effect, both for the individual and for society, and its elimination would only create new problems. (1933) —

Hoe Schindler bij aanvaarding van twaalf gelijke woningplattegronden vanuit elk huis verschillende belevenis van omringende ruimte mogelijk kon maken is te zien in zijn 'Pueblo Ribera'-woongroep in La Jolla uit 1924 (15, 16).

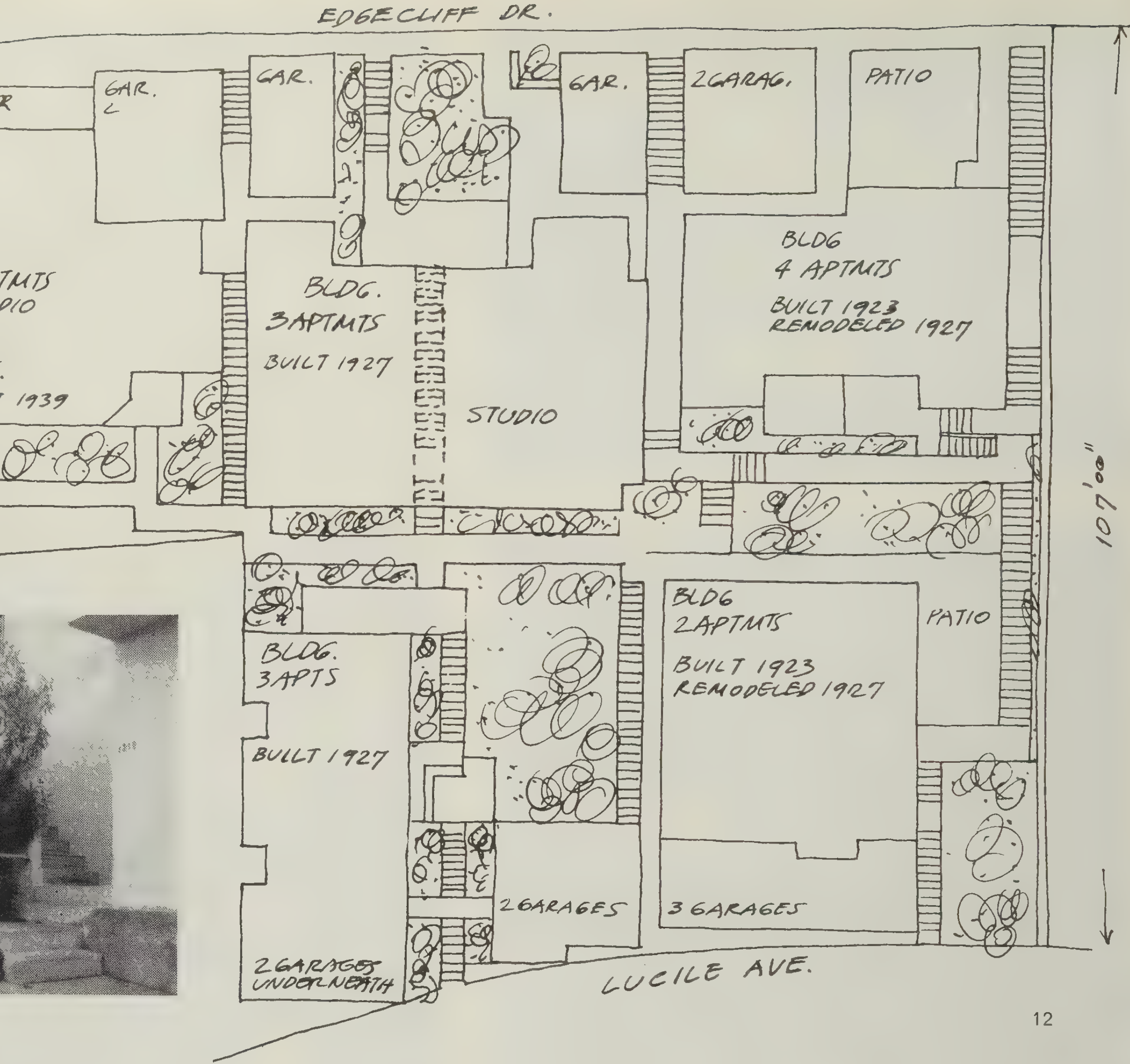
Elk huis is gebouwd door toepassing van een glijkistconstructie, waardoor met weinig bekistingshout muren van horizontale betonplaten ontstonden (18). Reeds in 1921 maakt hij zijn eigen huis met betonplaten horizontaal op de grond gegoten en daarna overeind gezet. De ontmoeting van die verticale platen werd soms gevierd met een strookje glas (17).

In zijn Pueblo Ribera werd de ontmoeting van de woningen door de ontworpen patio's tot een feest van ruimte. Elk huis kreeg eigen betekenis door zijn betrekking tot de aangrenzende huizen.

— An attempt was made to achieve an organic whole out of the aggregation of small units, instead of just mechanically repeating them. Each house received individual character through its relation to its neighbour and through variations in the design of the woodwork. Roof terrace, playcourt and livingroom join into forming one livingspace.

A uniform scale is maintained throughout by using a scheme of equally spaced unitlines for the whole layout. Each house is apparently formed by a series of upright slabunits; the slabunits used to form the enclosures, are made of concrete and those used to screen the openings (20, 21) are composed of wood and glass. All these slabunits are joined by recessed links which result from the use of form guides.

The horizontal grooves between courses of the wall do not appear on the links and do not contradict the monolithic character of the slabunit. Architecturally the recessed links are as characteristic of the modern slabwall as the pilaster was of the traditional plastic Masonry wall. (1924) —

13

12

— The essential difference between the engineer and architect is that the former's intent is entirely civilisatory whereas the architect is both the child and the creator of a culture. His source is the life character of a group nationally on locally defined, a source emitting a subtle unconscious influence to which he is forced to submit. (Architect and Engineer, April 1946) —

Schindler's opleiding was bij Otto Wagner in Wenen, waar Adolf Loos in die tijd zijn 'ins Leere gesprochen' schreef en bouwde. In 1914 ging hij naar de U.S.A. en werkte later voor Frank Lloyd Wright.

In een partnership met de daarna eveneens uit Wenen overgekomen Richard Neutra maakten zij een project voor het gebouw van de Volkenbond te Genève. Een der eerste huizen van Neutra, n.l. dat voor de familie Lovell te Los Angelos, wordt in sterke mate zowel bepaald door het gevoel van Neutra voor ruimte-dimensies als door de ruimteconstructiegedachten van Schindler. Vele van zijn publikaties verduidelijken hoe in 1928 Schindler in de 'Neue Sachlichkeit' ('Funktionalismus') een gevaar zag voor de functie van architectuur als ruimtekunst in het leven van de mens zoals die door Sullivan oorspronkelijk werd bedoeld met zijn 'Form follows function'.

— The German functionalist expressed the mind of a people who had lived through the first World War, clad in uniforms, housed in dugouts, forced into utmost efficiency and meager sustenance, it had no thought left for joy, charm and warmth. (Notes on Modern Architecture, 1944) —

— The 'functionalists' ask us to dismiss architecture as an art. They want to build as the engineer does, producing 'types' without other meaning but that of function. They limit themselves entirely to the problems of civilization, that is the struggle to adapt our surrounding to our limitations. They forget that architecture as an art may have the much more important meaning of serving as a cultural agent, stimulating and fulfilling the urge of growth and extension of our ownselves. (Dune Forum, February 1934) —

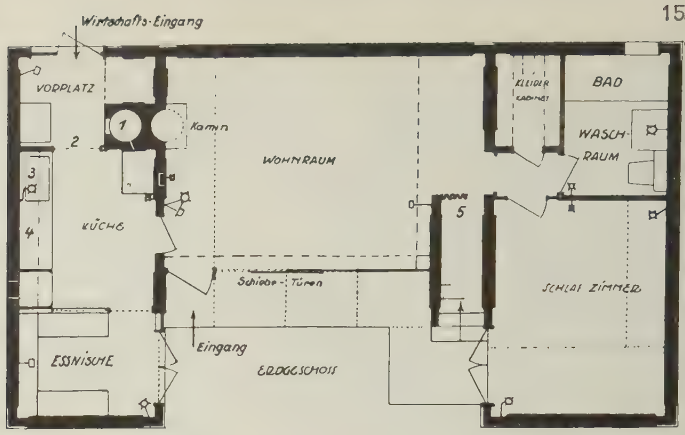
Het laatste is dan dus een der formuleringen, die in 1947 te Bridgewater ternauwernood aan de doelstellingen van CIAM kon worden toegevoegd ('. . . and to stimulate men's spiritual growth . . .').
Altijd hebben in de architectuurbeweging, waarmee het 19e-eeuwse formalisme werd doorbroken, de ruimtekunstenaars het moeilijk gehad

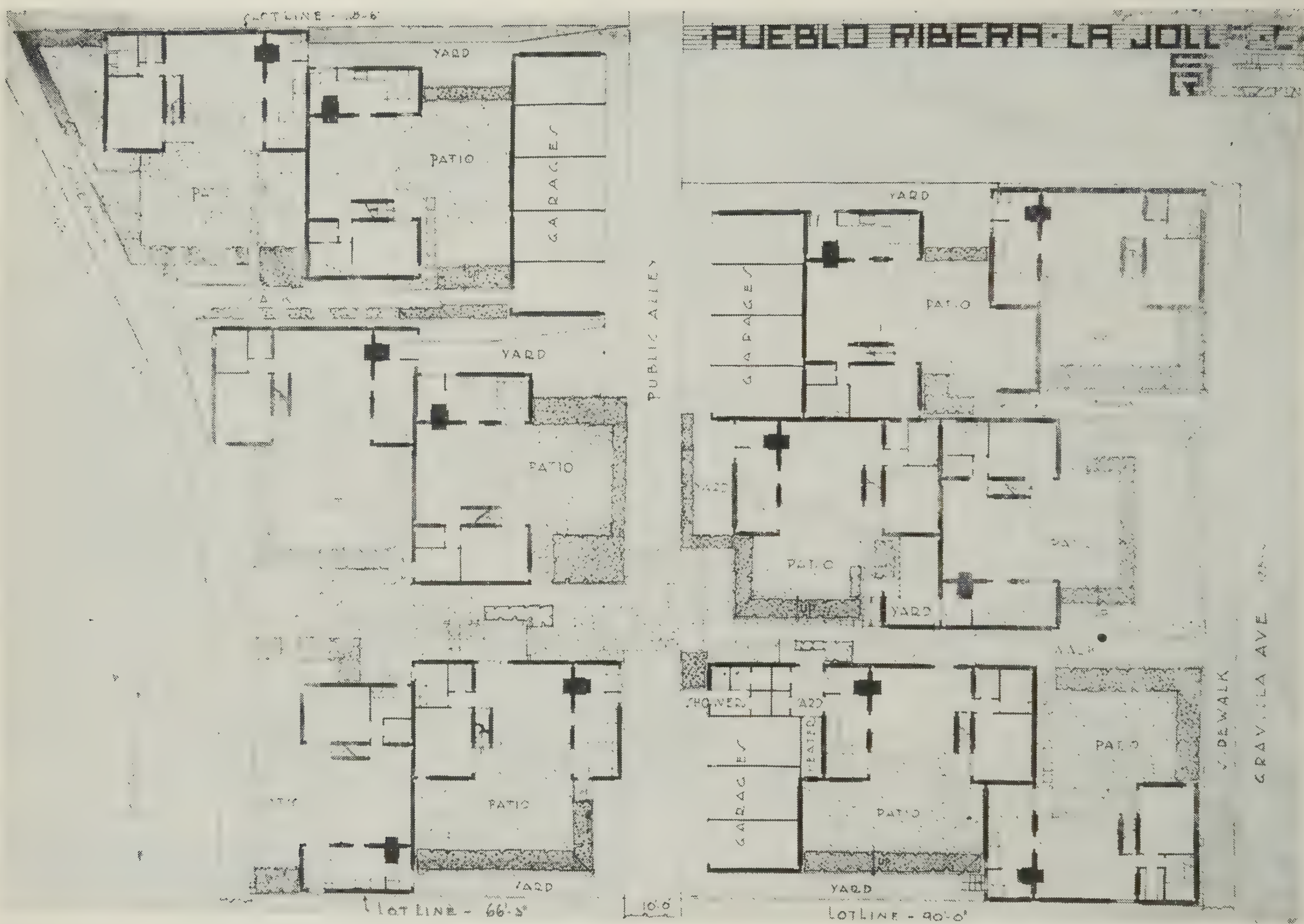
14

onder het dak van Sachlichkeit en Funktionalismus. Zelfs Duiker kreeg behoefte om reeds in 1933 Van Tijen (op blz. 156 van '8 & Opbouw') uit te leggen:
'. . . het zuiver stellen van het gegeven is geestelijke conceptie . . .'
Het lijkt ons, dat nu in 1961 het nog steeds niet gelukt is om het gegeven - de Nederlandse massale woningbouw - zuiver te stellen, en dat het daarom goed is te herinneren aan kunstenaars als Schindler, die hun verbeeldingskracht gebruikten aan de bron, n.l. bij het formuleren van het bouwprogramma samen met zijn opdrachtgever.
Bij massale woningbouw is dit moeilijk, omdat de opdrachtgever anoniem is, maar zal het daarom niet des te noodzakelijker zijn om zoveel mogelijk variaties van 'het spel met de ruimte' ter beschikking te stellen in plaats van zo weinig mogelijk?
Natuurlijk is het laatste goedkoper dan het eerste, maar wie kan schatten hoe groot de schade is, die veroorzaakt wordt aan de mentale volksgezondheid doordat daaraan deze variaties in het spel met de ruimte worden onthouden?

— Prefabrication shall permit individualization of house and garden. Unless a personal relation can be established between house and occupant both will become meaning-less cogs in a social machine without cultural possibilities. Such personal relationship insures maintenance. (A Prefabrication Vocabulary, point 4, 1936) —
Er is nog iets waardoor het werk van Schindler m.i. in deze periode opnieuw de aandacht verdient, dat is de veelheid van ruimtelijke overgangselementen, die het periferische karakter van zijn werk bepalen.
In onze tijd beleven we sterker dan destijds Schindler hoe de permanente schaal 'van tafel en bed' geconfronteerd wordt met de steeds groter wordende schaal van ons produktie- en distributie-apparaat met geautomatiseerde industriehallen en zesbaans autowegen.
Evenals ons oognetvlies beschadigd kan worden door te plotselinge overgang van erg donker naar erg licht, zou het wel eens schadelijk kunnen zijn voor het menselijk gemoed indien de overgang van de schaal van tafel en bed niet gediafragmeerd wordt (geleidelijk tot stand

15

16

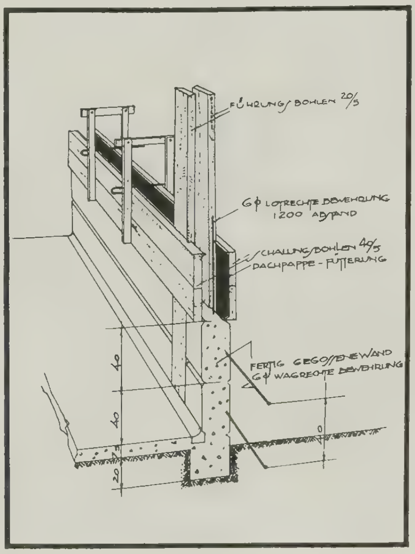
komt) naar de schaal gekenmerkt door de zesbaans autoweg.
Zeker zullen de hoge woongebouwen hierbij een functie hebben, die in elk geval meer is dan wat deze in de laatste tijd in verschillende publikaties werd toebedeeld n.l.: '. . . stedebouwkundig accent te mogen zijn . . .'.
Maar dan zal in zo'n woongebouw overgang van omringende totale ruimte naar de verschillende woningen in het gebouw architectonisch gevormd moeten worden in de periferie van het gebouw
en zoveel mogelijk variaties van bewoning zullen bevorderd kunnen worden door het te kiezen constructiesysteem. Het woongebouw zal gesitueerd moeten zijn aan landschappelijke (parkachtige) ruimte. Het is dan bovendien middel om, zonder vermindering van de tot dusver gangbare woninggerichtheid, deze parkachtige ruimte ook te geven aan de andere woonvormen.
Het leven vraagt daarom. Zou het niet zaak zijn voor sociologen en medici om eens te proberen te onderzoeken hoe de functie van ruimtelijke belevenis van belang kan zijn voor de totale gezondheid van mensen? Dat lijkt me belangrijker dan om nog eens opnieuw uit te vinden dat er zoveel mensen zijn, die het liefst een huis met eigen tuin bewonen in Randstad Holland.
Over de invloed van plastisch ruimtelijke vormen op menselijke gedragingen publiceerde Adelbert Ames in Transition (1950) als volgt:
— the processes that underlie our perception of our immediate internal world and those that underlie our perception of social relationship are fundamentally the same . . . —
— the insights gained in the study of visual sensation can serve as indispensable leads and more effective handling of the complexities of social relationships . . . —
Het zou dus wel kunnen zijn, dat beleving van architectonische en stedebouwkundige ruimte van eenzelfde belang is voor de mens als het inademen van zuurstof.

17

18

19

— the space-architect sees the house or the whole town as articulation of one cosmic space. The house becomes an organism in which all rooms are related to each other representing variations of one basic theme. The house becomes a weave of a few basic materials used to define his space forms. (The Contemporary House) —

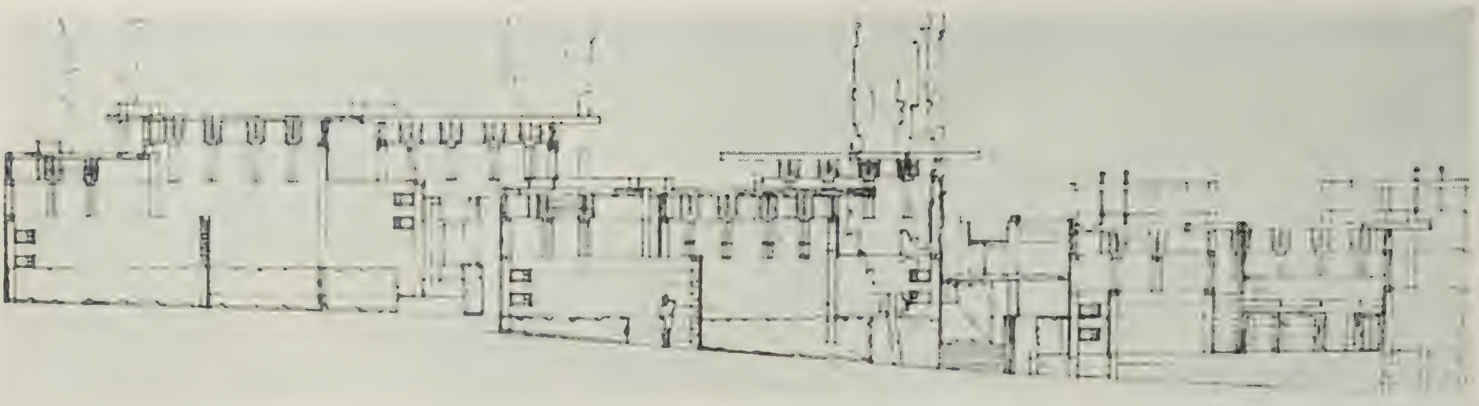
Wij publiceren deze opvattingen van Schindler om te verduidelijken wat in Forum werd aangeduid als 'andere gedachte'. Bij de huidige uitbreiding van onze steden wordt aan ruimtelijke beleving onvoldoende gedacht bij het maken van woningbouwprogramma's.

Bij de na-oorlogse woningnood was dit nog wel verklaarbaar, maar nu op het moment dat in Nederland de grootste nood voorbij is en prefabricage van volledige woningtypen wordt bevorderd door de overheid, is het wel van belang dat diezelfde overheid zich ook bezint op de functie van ruimtelijke beleving in het totale leven van de mens. En sociologen zouden bijv. ook eens kunnen onderzoeken hoe het komt dat de meeste architecten, die werken aan massale woningbouw, meestal hun eigen woning kiezen buiten de sfeer die daardoor bepaald wordt . . .

Bij een recente forumdiscussie in het Bouwcentrum (14-3-1961) viel het me op dat de architecten, die betoogden dat het huidige woningbouwbeleid hun toch wel voldoende ontwerpvrijheid gaf, zelf bij voorbaat wonen aan een laatste stukje park, met zicht op zee, in een oud grachtenhuis, aan een bosrand, in een verbouwd boerderijtje enz.

Ieder van ons wil nu eenmaal gaarne zó wonen dat hij zijn eigen venster heeft op het universum. Dit is een algemeen menselijke eigenschap, waarmee we rekening moeten houden juist ook in de zich voltrekkende schaalvergroting van ons geïndustrialiseerd wordende produktieproces voor woningen.

Hoe sterk de menselijke behoefte is om zich op eigen wijze te laten gelden in de ruimte werd ook duidelijk in de overdreven wijze, waarop dit gebeurt in onze bungalowbuurten. Het teveel daar is een excesse die ontstaat door het tekort elders, en dit is ook een sociaal probleem! Wij zullen zoveel mogelijk variaties voor ruimtelijke beleving met de daarbij behorende samenhang moeten bouwen ook voor de anonieme opdrachtgever. Slechts dan helpen wij door het bouwen democratie bevorderen.

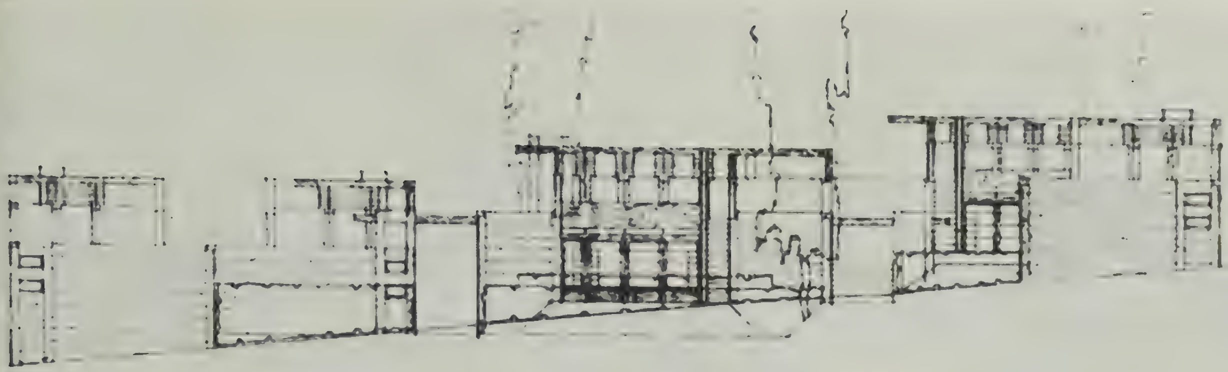

20

22

Of moet deze samenlevingsidee nog méér op leven en dood bedreigd worden alvorens we de gemeenschappelijke inspanning opbrengen om deze met architectuur te helpen realiseren?
Het is jammer dat bij de eerdergenoemde forumdiscussie in het Bouwcentrum de neiging om op elkanders opvattingen etiketjes te plakken de overhand kreeg toen Van Tijen pagina 188 van dit tijdschrift in de lucht stak en deze met 'gedoe' aanduidde. Na een kritische houding van de voorzitter en enig protest uit de zaal werd 'gedoe weer ongedaan', maar de door anderen wel eens genoemde generatiebreuk wordt door dit etiketteren onnodig (en ook door Van Tijen waarschijnlijk ongewild) bevorderd en leidt af van de werkelijke taak op dit moment.
Laten de architecten, die het spel willen spelen met 'de haalbare kaart', blij zijn dat anderen het opnieuw proberen met alle kaarten van het spel.
Zal de jury voor de af en toe schemerende nationale woningprijsvraag zo worden samengesteld dat inzendingen, die andere gedachten brengen over het wonen dan de gangbare, niet worden verworpen als 'gedoe'?
Zou zo'n prijsvraag niet aanleiding kunnen zijn om de woonproblemen in Nederland met z'n Randstad Holland-agglomeratie eens te bezien in verband met de schaal, die realiteit wordt met de Europese gedachte?
De bevolking van de driehoek Antwerpen-Amsterdam-Ruhr zal deelnemen aan een geïndustrialiseerd arbeidsproces, waarvan de grote schaal en het intensieve ritme compensatie zal vragen in de woonomgeving o.a. door middel van dagelijkse beleving van landschappelijke ruimte.
De plaats van Nederland in het andere Europa zal o.a. versterkt worden indien wij eens een woongebied zouden kunnen vormen, passend in die toekomstige werkverhoudingen. De opvattingen, waarmee we onze woongebieden in de nu vrijwel afgesloten wederopbouw-periode hebben ontwikkeld, zijn daarvoor zeker onvoldoende. Ze zijn in feite nog steeds gebaseerd op een verschrompelde tuinstadidee, waarin het groen meestal het gebrek aan samenhang tussen architectonische en stedebouwkundige ruimte moet goedmaken.

21

23

Het begrip oneindige (totale) ruimte meer tot een dagelijkse belevenis te maken voor ieder door middel van architectuur en stedebouw, en daardoor onze stedelijke uitbreidingen hogere toekomstwaarde te geven, lijkt me een taak waarvoor we visie moeten opbrengen, die zich slecht verdraagt met etiketteren. (Zie ook Forum 6/1957, blz. 193, en 'Towards a Total Architecture' in Architectural Design 1959).

— Modern architecture will spring of a vision of life as it may be possible in the future. (1939, Biographical Notes on Schindler, by Ellen Janson) —

We hebben in Nederland met z'n dreigende tekort aan ruimtelijkheid (dit is iets anders dan ruimte) behoefte aan architecten, die begrijpen wat Schindler in een van zijn laatste brieven (1950) schreef aan de redacteur van Architectural Forum te New York over een rekensommetje, dat in het Nederlandse Forum van 1957 ook al eens ter sprake kwam (blz. 191):

— Let's hope that the U.N. buildings in New York are the final apotheosis of the approach to architecture called the 'International Style' and that we finally realize that 1 + 1 = 2 is only true in mathematics but that in nature and art 1 + 1 must become 3. —

Architectuur als ruimtekunst is dienstbaar in het leven van de mens om zich te leren verstaan met het wonder van de totale ruimte. Wonderen ontwijken berekeningen.

Bakema

naar een vertikale woonbuurt

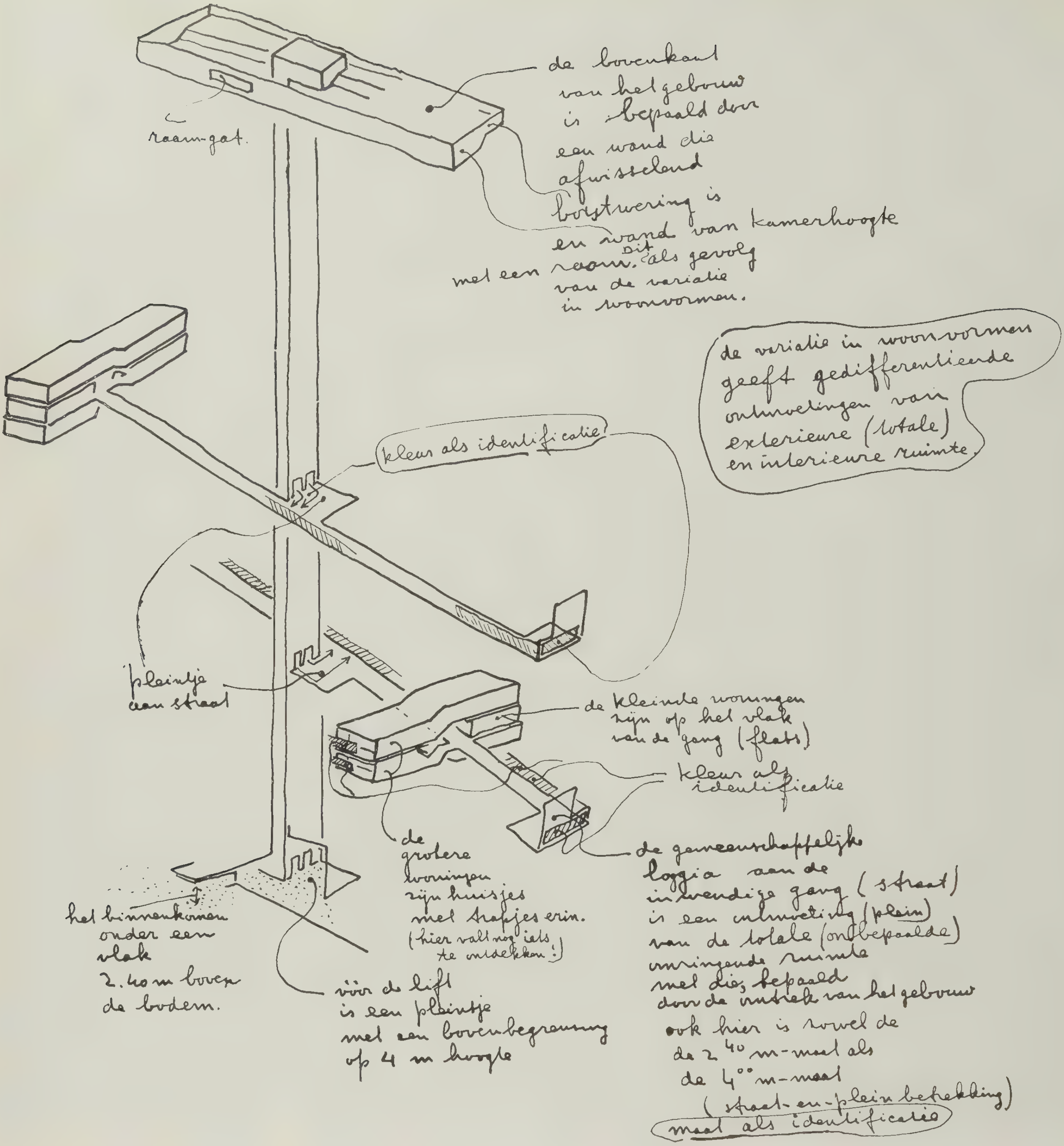
Hoewel de aanwezigheid van het hoge woongebouw in de stad vanzelfsprekend is, kwam er - afgezien van in het gunstigste geval een markant volume - tot nu toe geen woonvorm uit voort die als wezenlijke oplossing zou kunnen worden beschouwd.
Toen bleek dat met betrekking tot de woondichtheid er binnen het kader van de sanitair-stedebouwkundige fatsoensnormen minder gunstige resultaten mee te behalen waren dan aanvankelijk in het vooruitzicht lag, is het geloof in de mogelijkheden van het hoge woongebouw als algemene oplossing sterk verminderd. Het wordt eigenlijk alleen als vertikaal accent - onmisbaar onderdeel van de abstrakte-stad-compositie - nog steeds aanbevolen.

Vrij algemeen gaat men van het standpunt uit, dat hoog wonen een aangelegenheid is, slechts voorbehouden aan alleenstaanden en de kinderarmste gezinnen, omdat kinderen aanspraak maken op direkt kontakt met de grond. Dáár zijn zonder twijfel de grootste expansie-mogelijkheden, maar als we rekenen met de realiteit dat het overgrote deel in drie- en vierhoog-blokken is ondergebracht, zodat een vergelijking met het eigen huis in 't geheel niet aan de orde is, dan blijkt dat het merendeel te hoog woont om op de grond te zijn en te laag om het uitzicht als een bevrijding te ervaren.

Dat ondanks de perspectieven die het wonen in de hoogte biedt het hoge woongebouw tot nu toe nog geen voor elke categorie in principe acceptabele woonvorm heeft opgeleverd, is te wijten aan het ten ene male ontbreken van een gestalte van het gemeenschappelijke gebied binnen het gebouw. Tussen de gemeenschappelijke ingang van het gebouw en de voordeur van elke woning bevindt zich in het algemeen slechts een verkeersnet van spelonkachtige gangen; een anoniem gebied waar langs elkaar levende mensen boven en naast elkaar gehuisvest zijn met het gebruik van dezelfde liften als enige gezamenlijke basis. De ontkenning van alles dat uitgaat boven de ruimte die minimaal noodzakelijk werd geacht voor het bereiken van de voordeur maakt een dergelijk gebouw inderdaad volkomen ongeschikt voor bewoning van welke aard dan ook; daaraan kan de meest geperfectioneerde woning niets afdoen. Dat laagbouw bij de meesten de voorkeur verdient is in dit licht gezien absoluut niet verwonderlijk.

De enige die het woongebouw steeds als universele oplossing is blijven zien is Le Corbusier. Met het 'dak' van de cité radieuse toont hij aan, dat het mogelijk is om het stuk grond naar boven te brengen dat niet alleen noodzakelijke voorwaarde is voor een dergelijke wijze van wonen, maar er tevens een nieuwe inhoud aan geeft. Dat de kinderen zich op dit stuk rotsplateau-stad op de grond weten is een hoogte-relativering, kenmerkend voor de vertikale woonbuurt.
In het inwendige heerst ook hier echter nog hoofdzakelijk anonimiteit, omdat de betrekkingen tussen de wooncellen nog vrijwel zonder betekenis zijn. De gangen zijn door de wijze waarop ze gemaakt zijn grandioze holtes, maar straten zijn het nog niet.

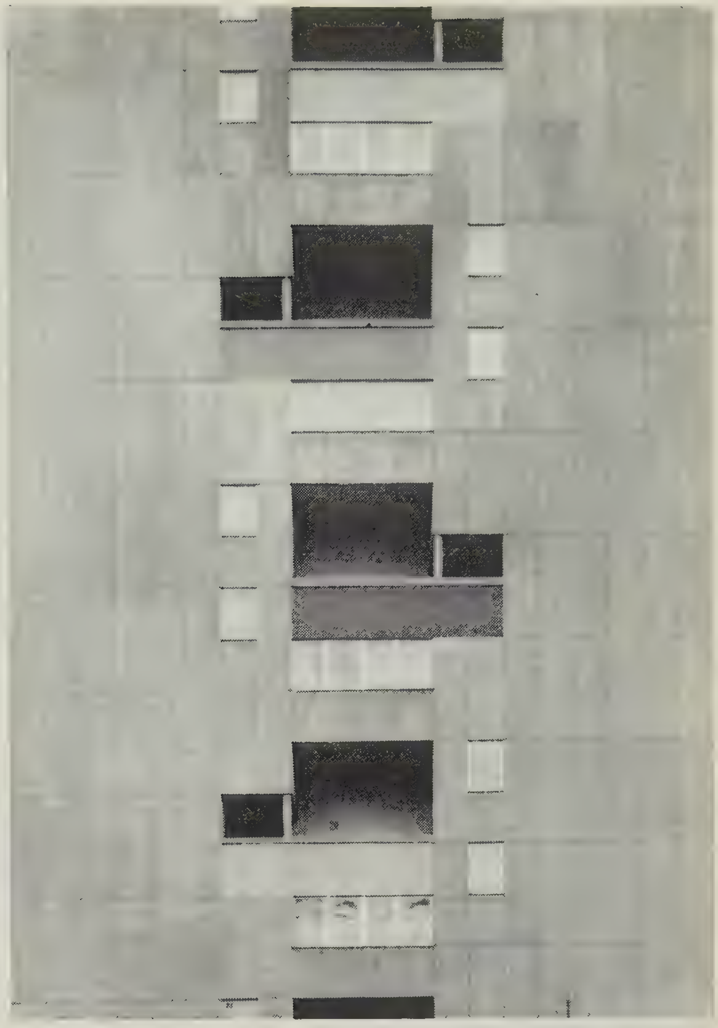
In het hier getoonde woongebouw in Berlijn van Van den Broek, Bakema en Stokla - de aanleiding tot deze opmerkingen - is de gemeenschappelijke binnenruimte even bepalend voor de woningen als omgekeerd. Privé-gebied en gemeenschappelijk gebied zijn als het ware elkaars overblijvende ruimte, ze bestaan dankzij elkaars aanwezigheid.
De binnengangen zijn ook hier nog geen straten in letterlijke zin, maar zij monden uit in een buitenpleintje, waarmee de bedoeling om ze behalve als verkeersgang ook tot verblijfplaats te maken duidelijk wordt.

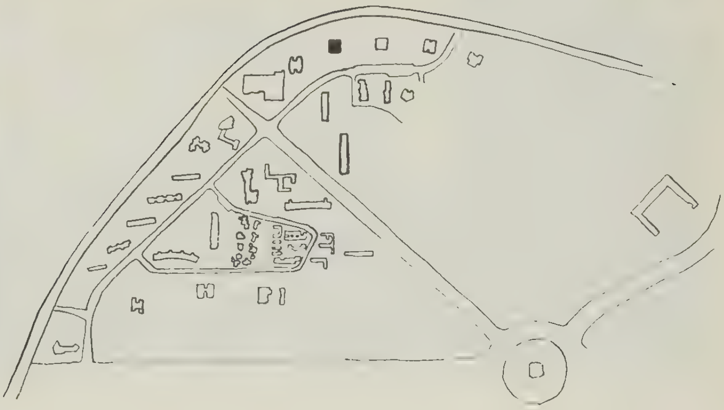
Deze loggia's, aan ieder toebehorend, vormen voor een aantal families tezamen een plek om buiten te zitten, binnen de periferie van het gebouw, dat hierdoor hùn gebouw is geworden, vanwaar je kunt uitkijken over de stad. Hier kunnen de kinderen die nog te klein zijn om zonder toezicht het gebouw uit te gaan buiten spelen in de nabijheid van de ouderlijke woning.

Woongebouw in Berlijn
architecten: Van den Broek, Bakema, Stokla
uitvoering en constructie:
Dipl.-Ing. Werner Jacob, Berlijn

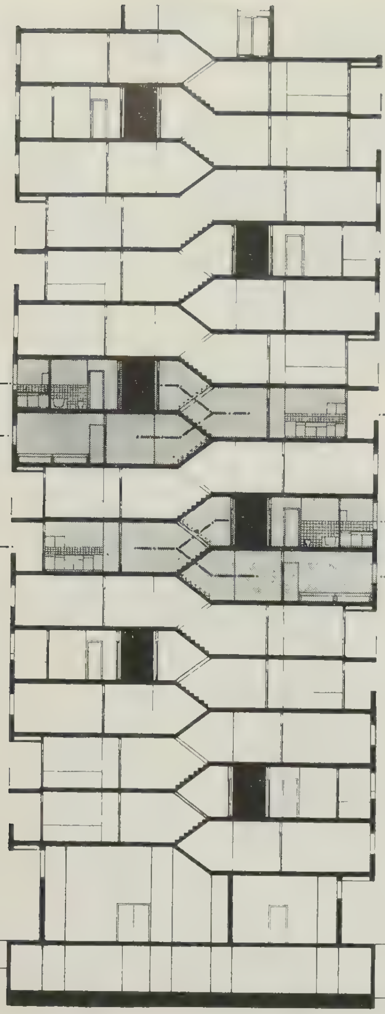

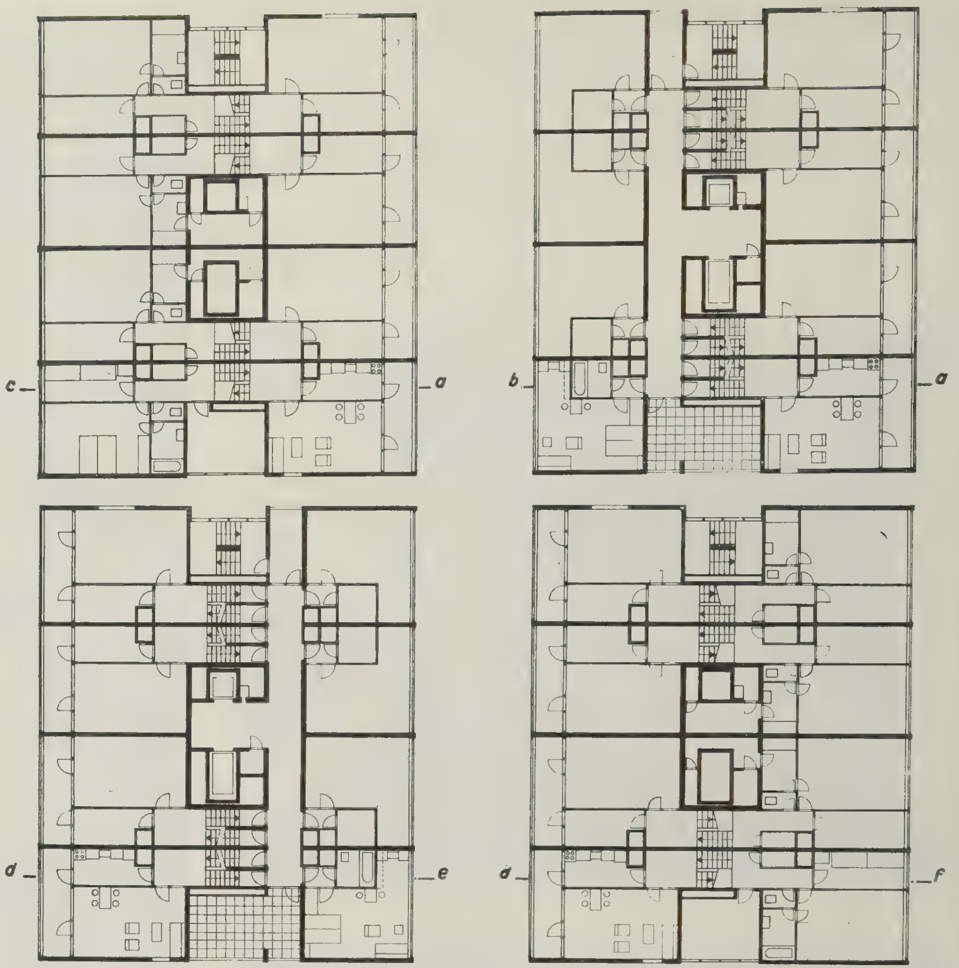

Dit woongebouw is een van de laatste elementen ter kompletering van een wijk, die overigens een pijnlijke demonstratie is geworden van wat er zelfs onder de gunstigste omstandigheden kan gebeuren wanneer uitgegaan wordt van een stedebouwkundig plan van uitsluitend los in de ruimte gegroepeerde woonblokken. De mislukking is in dit geval moeilijk te schuiven op de individuele prestaties van de architecten; weinig stedebouwers zullen een zo uitgelezen collectie namen op hun werk losgelaten gezien hebben, waaraan het duidelijk onder de maat blijven van de meesten niets afdoet.
Dat planmatigheid geen waarborg voor totaliteit is, blijkt uit het resultaat: een aantal blokken, onduidelijk als zerken in een tochtige ruimte, waar alles te klein lijkt: zowel de bebouwingsdichtheid als de overblijvende ruimte.

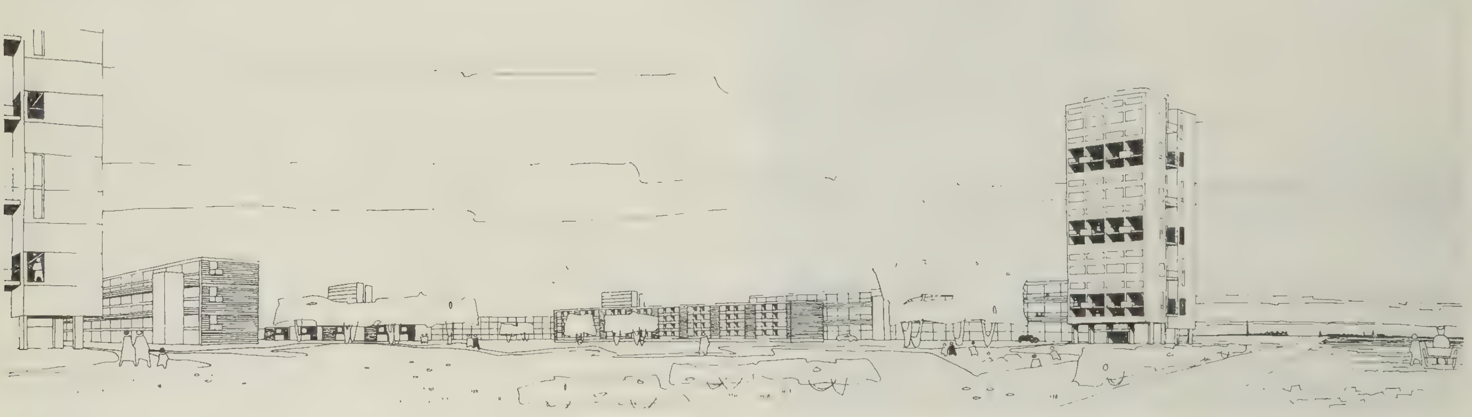
De toren die Van den Broek, Bakema en Stokla in dit milieu hebben neergezet, is heel anders van karakter dan de andere uit de rij waarvan hij deel uitmaakt. Het is geen toren in klassieke zin; geen statische opbouw met een uitgesproken vertikale tendens en een duidelijk begin en eind, maar meer een deel uit een struktuur die men zich in twee richtingen uitgebreid kan denken, en waarvan dan elke willekeurig eruitgenomen eenheid als gebouw bruikbaar is. Om toren te worden moest de snede zó genomen worden, dat breedte (bepaald door de diepte van één wooncel) en lengte ongeveer even groot zouden worden, dus de laatst denkbare om struktuur en flexibiliteit van de opzet duidelijk te maken.

dwarsdoorsnede

plattegronden van de woningen

In het plan voor Kennemerland (zie Forum 1 1960/61) zien we dergelijke woongebouwen met dezelfde strukturele bedoelingen, maar beter tot hun recht gekomen, temeer omdat er daar steeds twee (waarvan één plaatvormig) gelijktijdig optreden als onderdeel van een groter stedebouwkundig geheel.
Kernpunt van de gehele opzet is de vertikale verschuiving van de ene helft van het gebouw ten opzichte van de andere, waardoor het niveauverschil van een halve verdieping ontstaat dat de woningen als het ware in vóór- en achterhuizen verdeelt, steeds verbonden door halve trappen. Hierdoor krijgen de verschillende delen van het huis een inniger ruimtelijk kontakt dan bij de afgesplitstheid van de twee niveaus van gebruikelijke maisonnette-typen.
Het is zonder meer duidelijk dat dit systeem door de vertikale wisselmogelijkheden bovendien een sterke variabiliteit in woninggrootte mogelijk maakt.

In de kopgevels wordt deze inwendige verschuiving kenbaar gemaakt aan de periferie van het gebouw; in de beëindigingsvorm van het bouwblok boven zowel als onder, maar vooral in de loggia's waar dit nog benadrukt wordt door het om en om naar buiten komen van de gangen, en het tonen van hun kleinere maat. Dit is ongetwijfeld het meest boeiende aspect, en de sleutel van het hele gebouw.

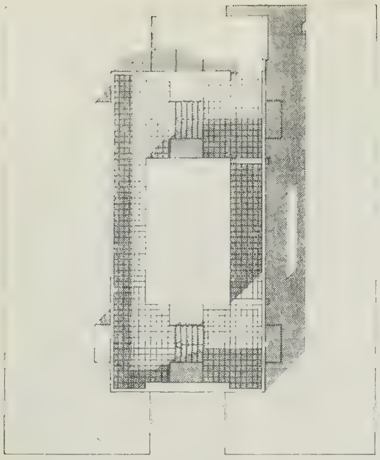

Loggia's zoals die in Berlijn gerealiseerd zijn, zouden evenals liften tot de standaarduitrusting van een dergelijk gebouw moeten behoren. Dat dit niet zo is, is dááraan te wijten dat in de ervoor benodigde ruimte - die veel geld heeft gekost en toch niets opbrengt - misschien wel een woning had gepast! Dat het gelukt is om deze vierkante meters te ontfutselen aan de klauwen van woningspecialisten is het resultaat van een tijdsbesteding die ons voorlopig nuttiger lijkt dan het propaganda maken voor minimum-woningen ten koste van de laagste inkomenklasse.

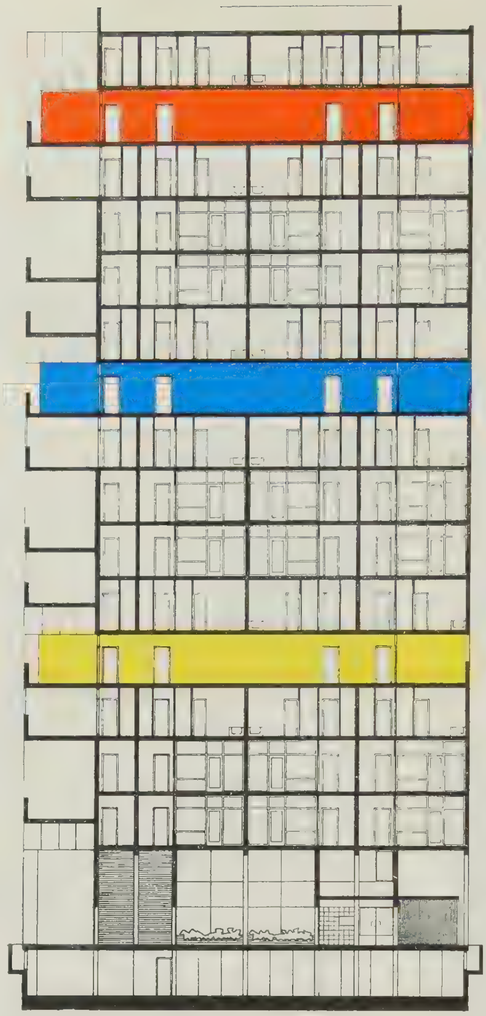
Wat zou er gebeuren als we aan alle bestaande galerijen één woning weg zouden halen en de zo ontstane ruimte zouden benutten voor de overblijvende woningen tezamen . . . ? Wat je ervoor terugkrijgt is het voor elke van de grond losgemaakte woning minimaalst denkbare stukje straat, dat niet alleen voorwaarde is om het wonen in een hoogbouw onafhankelijk van gezinsgrootte te maken, maar bovendien aanzet is tot een woonvorm die een verrijking betekent van de woonmogelijkheden.

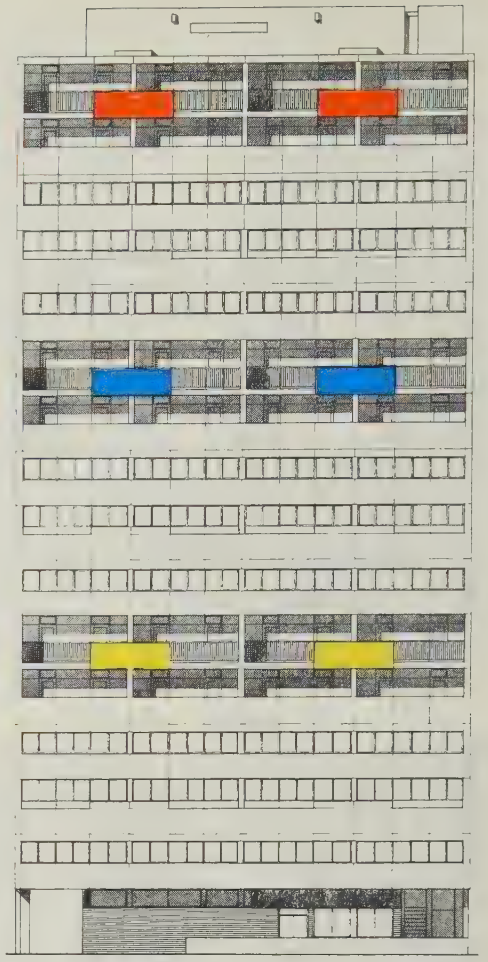
bovenaanzicht dak

plattegrond
beganegrond

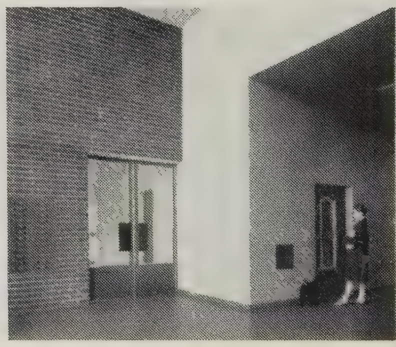
langsdoorsnede
kleur als identificatie

oostaanzicht
woonbalkons

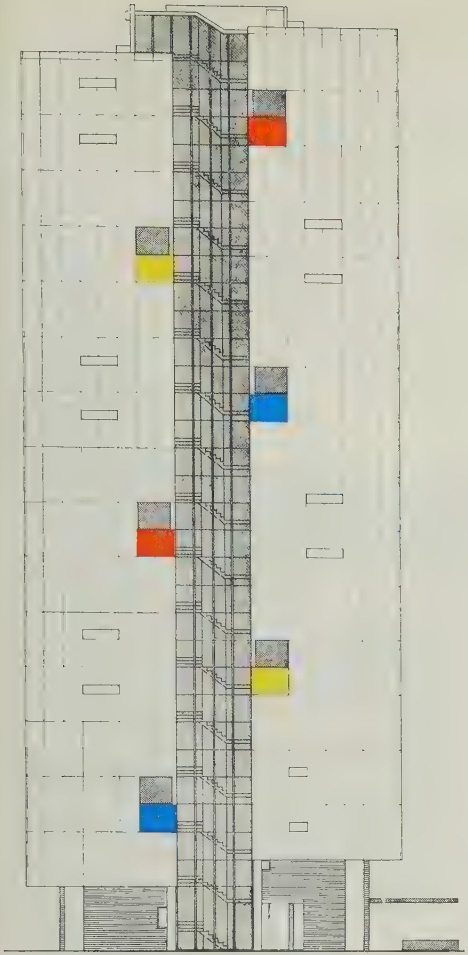

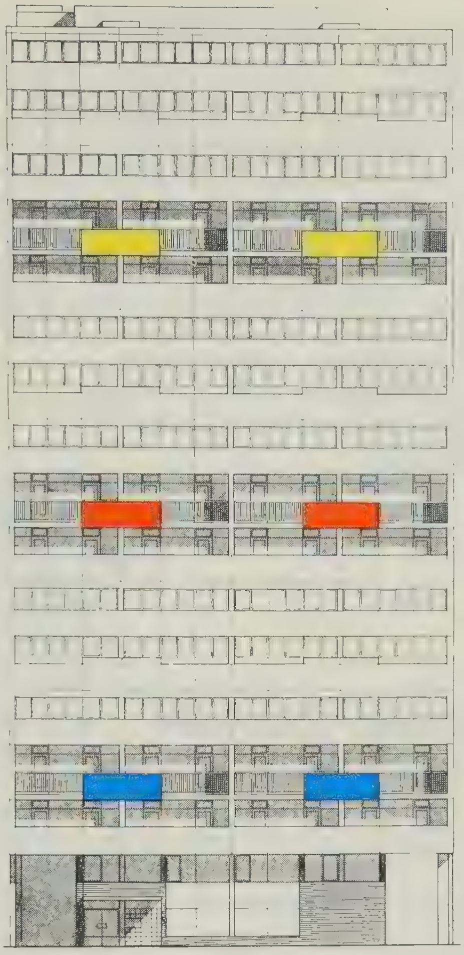

Weliswaar houden velen zich thans bezig met ontwerpen, waaruit blijkt welke duizelingwekkende mogelijkheden het in deze richting doordenken tot gevolg kan hebben - resultaten die de begrippen architect en architectuur in een geheel nieuw daglicht stellen -; een daadwerkelijke realisering op welke schaal dan ook is nog steeds een unicum, dat wat thans nog onmogelijk is een stap naderbij brengt.

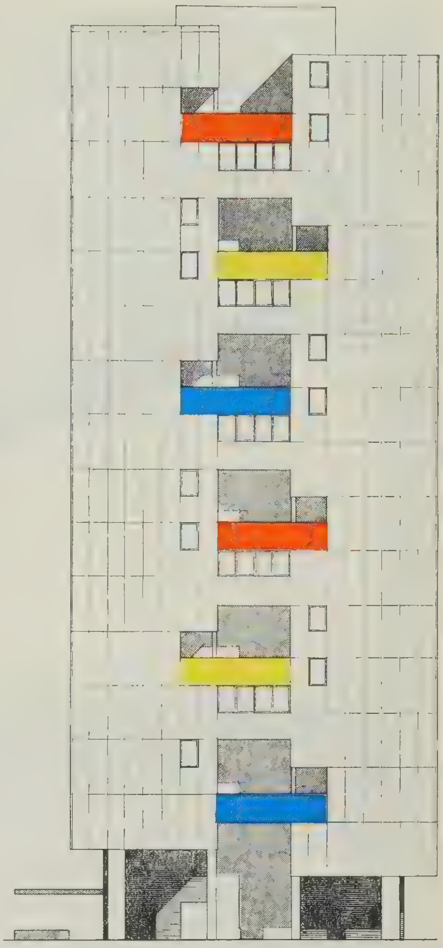
Deze loggia's in Berlijn stellen ons de vraag, hoever de architect door moet gaan met bouwen om een dergelijk gebied ook werkelijk even leefbaar te doen zijn als een straat of plein op de grond. Kunnen we verwachten dat de mensen deze plekken als gemeenschappelijke voortzetting van hun huis zelf - spontaan - zullen gaan meubileren? De beperking tot de elementen die de ruimte in principe bepalen geeft de grootste flexibiliteit, en is ogenschijnlijk een uitdaging aan de creativiteit van de bewoners zelf. Maar afgezien van incidentele verrassingen mogen we van het resultaat toch geen te hoge verwachtingen hebben, omdat vooralsnog deze opgave te zwaar is voor mensen die ternauwernood kans zien de eigen woonkamer tot hùn specifieke omgeving te maken.

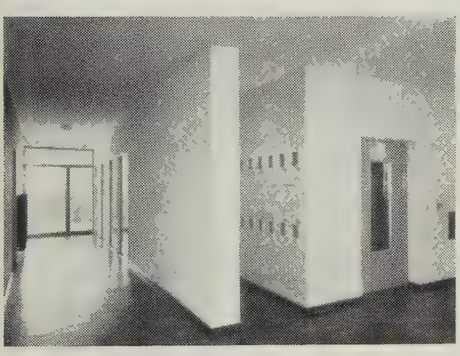
noordaanzicht
noodtrappehuis

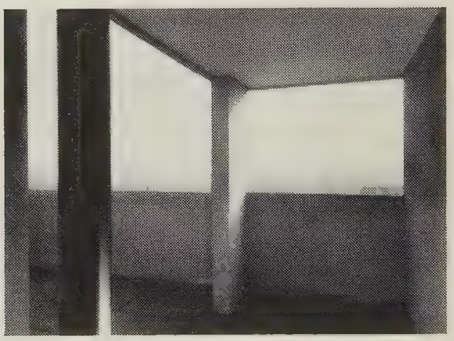
westaanzicht
woonbalkons

zuidaanzicht
loggia's

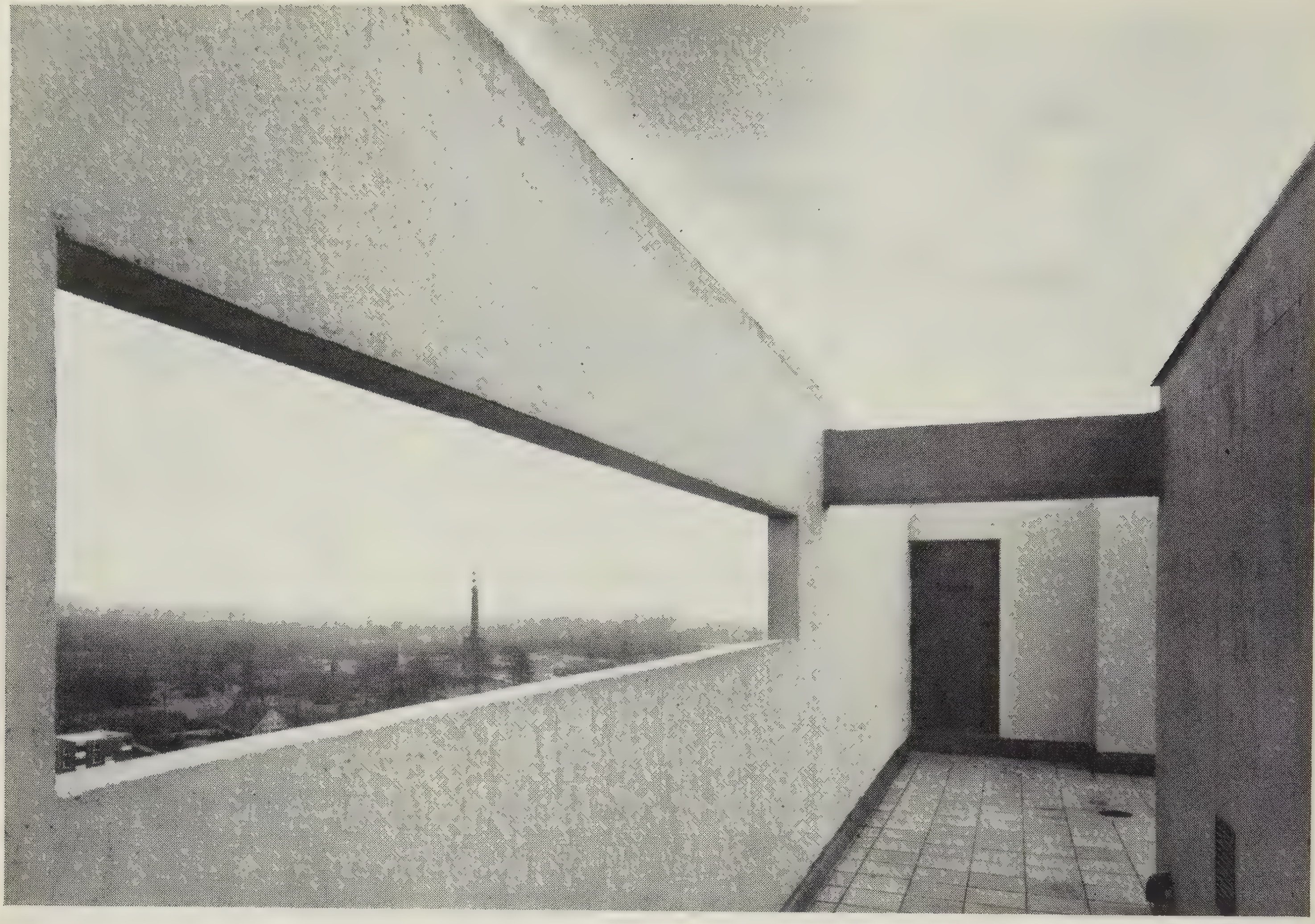

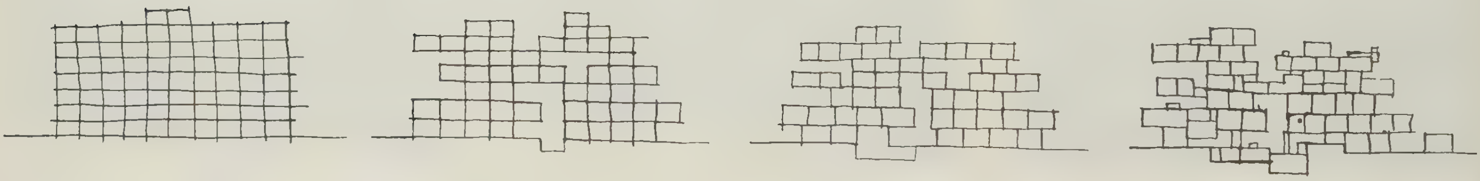

Binnen de woning moeten we zoveel als mogelijk speelruimte laten aan de individuele verscheidenheid; de vanzelfsprekend noodzakelijke beperking van het aantal woningtypen heeft, als gevolg van de anonimiteit van ieder afzonderlijk gezin, uitgaande van wat voor ieder gelijk geacht werd al te veel uitgevlakt.
De kleinste veelheid van gezinnen is voor ons echter al minder anoniem en omdat wij naarmate een groep groter is meer vat hebben op zijn gedragingen, ligt het in de lijn van de opgave van de architect om naarmate het een 'hogere' orde van gemeenschap betreft het vormgeven verder door te voeren.

Buiten de voordeur van het huis zijn we op straat; ook wanneer we ons ergens in een vertikale woonbuurt bevinden.
We zouden hier dus banken willen vinden, telefooncellen, urinoirs, brandmelders, zandbakken, girobussen, winkelcentra, terrasjes, d.w.z. alles wat we in de straat op de grond mogen verwachten; niet méér maar ook niet minder.

dakraam

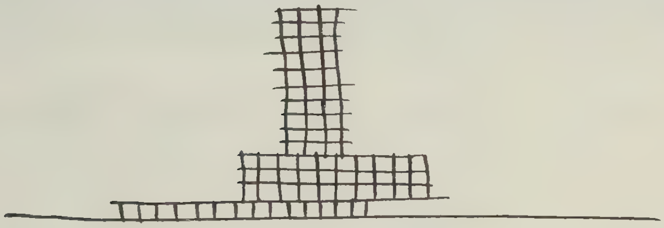

Met het belangrijker worden van de gemeenschappelijke ruimte binnen het woongebouw, en het wederkerig elkaar vormen van dit gebied en de woningen, wordt het volume in z'n hoofdvorm aangetast.
De periferie gaat de wooncellen en het tussengebied primair tonen ten aanzien van het geheel, terwijl met de verstedelijking van gang en hal binnen het gebouw tot straat en plein, dus door de benadrukking van het buiten-zijn, een relativering van het begrip gebouw ontstaat die, tezamen met de relativering van het begrip stad door het benadrukken van het binnen-zijn, de grens tussen gebouw en omgeving doet vervagen, en als uiterste konsekwentie doet verdwijnen. Wanneer de verschillende bouwblokken in elkaar overgaan vormen zij gezamenlijk een grotere eenheid, die een betere katalisator is voor de samenleving in z'n vloeibaarheid van beweging en ontmoetingen.

In dergelijke doorgaande strukturen is het mogelijk een groot aantal wezenlijk te articuleren, doordat elke denkbare groep zich kan uitkristalliseren, terwijl niet reeds bij voorbaat in blokken pseudo-groepen zijn geïsoleerd die nog slechts aanleiding kunnen zijn tot metrische herhaling van overigens willekeurige eenheden.
Het woonblok is niet de beelding van een bepaalde groep, noch kan het hoge, lage of bv. vierhoge blok significant zijn voor een bepaalde gezinsgrootte. Ook geeft het zelfs geen indicatie betreffende een bepaalde woonwijze, d.w.z. dat 'in een hoog woongebouw wonen' niet zonder meer synoniem is met 'hoog wonen', omdat elk gebouw - hoe hoog ook - onderste verdiepingen heeft waarvan het meestal niet zinrijk is ze weg te laten.

Hoe verder we van de bodem verwijderd raken, hoe meer behoefte er zal ontstaan aan groen. Geurgrens en maximale roepafstand zijn grenzen waarboven een zeker isolement kan gaan optreden.
Op nog grotere hoogte zal het vertikale verkeer een hoe langer hoe meer maatgevende rol gaan spelen, terwijl daar de windsterkte zodanig kan gaan toenemen dat buitenruimten nog slechts als uithollingen bruikbaar zullen zijn. Naarmate we hoger komen zal het karakter van de straten zodanig veranderen dat, - hoewel dus de woningen zelf daar nauwelijks aanleiding toe geven - dit moet gaan leiden tot een differentiatie in de vertikale opbouw van het volume. En omdat er geen aanwijsbare reden is om de onderste lagen van een hoogbouw essentieel anders te maken dan die, even hoog gelegen, in een ander blok waarvan het misschien wel de hoogste verdiepingen zijn, is ook het hoge woongebouw als op zichzelf staand blok een eenheid, die op geen andere sociale basis berust dan de kristallisatie van een achterhaalde analyse.

Hoewel het hoge gebouw door een grotere strukturele afhankelijkheid waarschijnlijk langer dan het lage z'n zelfstandigheid zal weten te handhaven, zal het tenslotte ook gaan behoren tot deze grotere struktuur. Dit betekent de opheffing van begrippen als hoogbouw en laagbouw; opheffing ook van de ongenaakbaarheid van het op zichzelf staande woongebouw met een hoofdingang als overbodige tweede voordeur en agressieve scheiding tussen een binnen dat meer buiten zou moeten zijn en een buiten dat te weinig binnen is! Het opheffen van de grens tussen gebouw en stad betekent dat deze in elkaar overgaan; de continuïteit van een trapsgewijze opvolging van gebieden die elk méér binnen zijn dan het voorgaande, tezamen: het interieur stad.
De vertikale woonbuurt gezien als een der toppen van dit woonweefsel is wezenlijk bestanddeel van de stad waar ieder neergestreken is op die plaats die hem het beste leek om zich goed te voelen; boven de boomtoppen, op het gras of in de grond.

Herman Hertzberger

Tijdens de bijeenkomst van V. & H.B.O. studerenden te Amsterdam in L.C.O.-verband werd een afspraak gemaakt voor een studieprijsvraag. Het programma van deze prijsvraag werd omschreven met de volgende woorden:

'Wij staan voor de taak bewoonbare steden te creëren in een reeds bijna onbewoonbaar land, ware interieuren van de gemeenschap, opdat ieder mens weet wie hij is en waar hij is, opdat het beschermde gemoed de huizen, straten en pleinen weer kan verwarmen.' (Forum 7, 1959)

Van de deelnemers wordt gevraagd een studie te ondernemen om te komen tot een wooneenheid waarin het patroon uitdrukking geeft aan grotere gebruiksmogelijkheden dan het tot nu toe bekende patroon.
Voor de grootte van de wooneenheid dient te worden uitgegaan van ca. 200 woningen. Voor de verdeling der woningen zou kunnen worden uitgegaan van de volgende percentages:

1. woningen voor alleenstaanden 12½%
2. woningen voor kleine gezinnen (0-3 kinderen, waarbij de gezinnen met 3 kinderen het grootst in aantal zullen zijn) . . 65 %
3. woningen voor bejaarden . . . . 10 %
4. woningen voor grote tot zeer grote gezinnen 12½%

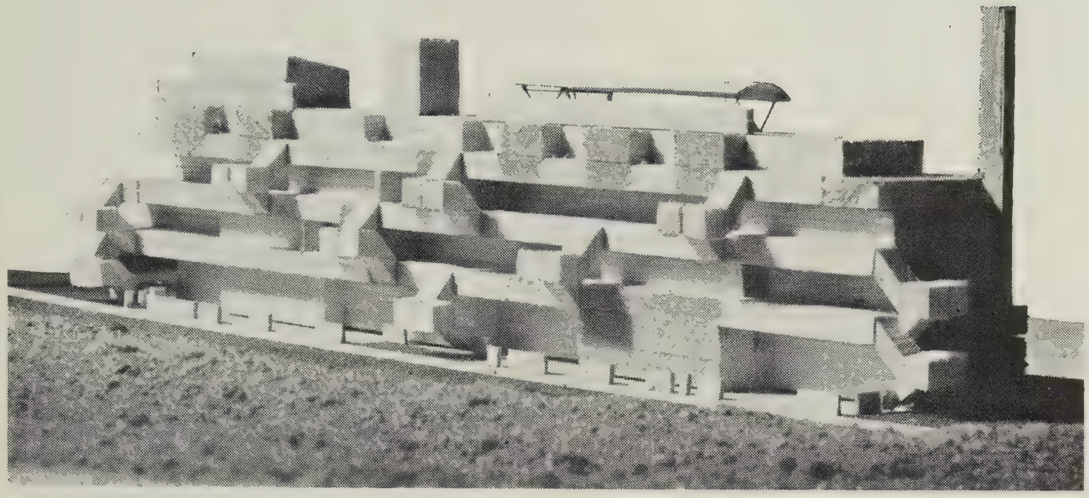
Bij deze woningen moeten de nodige garages, bedrijfsruimten, publieke ruimten etc. worden geprojecteerd. Vermeld wordt dat genoemde percentages slechts als uitgangspunt dienen ter bepaling van de orde van hoeveelheden. Een situatie wordt niet gegeven, terwijl van de deelnemer niet wordt verlangd van een hem bekende situatie uit te gaan.
De nadruk bij deze studieprijsvraag valt op de studie zelf (interieur van de gemeenschap). Een motivering vanuit een realiteit (situatie) kan misschien voor de deelnemers een steun schijnen. Met nadruk wordt gesteld dat deze motivering bij de in te dienen stukken niet wordt verlangd.
Gevraagd wordt ter beoordeling in te zenden:
Een situatietekening van het totaal (1 : 500), voorzien van doorsneden waarop de typeverdeling tot uitdrukking komt.
Een situatietekening (1 : 200) van een zodanig aantal woningen, dat daarin alle typen in de situatie duidelijk zijn te zien, aangevuld met doorsneden. De nadruk dient te worden gelegd op de wijze waarop de woningen deelnemen aan de gemeenschappelijke of eigen buitenruimte.
Plattegronden en doorsneden (1 : 50) van elk type woning.
Aan het programmatische deel van de woningen worden geen bindende voorschriften verbonden. Verwacht wordt dat de deelnemer zich zodanig inleeft in alle facetten van het wonen in deze eenheid dat daaruit de maximum-eisen van het programma voortvloeien.
Een geschreven motivering in korte bewoordingen van het uitgangspunt betreffende de bewoonbaarheid van het project dient te worden verwerkt op de tekening (niet los bijvoegen).

Door de wijze waarop de uiteindelijk ingezonden projecten in ons bezit gekomen zijn, en meer nog door de mentaliteit die uit dit werk spreekt, menen wij er geen formeel jury-rapport over te moeten opstellen.
Wel is, als resultaat van een gesprek dat de redactie heeft gehad met twee van de ontwerpers van de hier gepubliceerde plannen, een beoordeling toegevoegd.

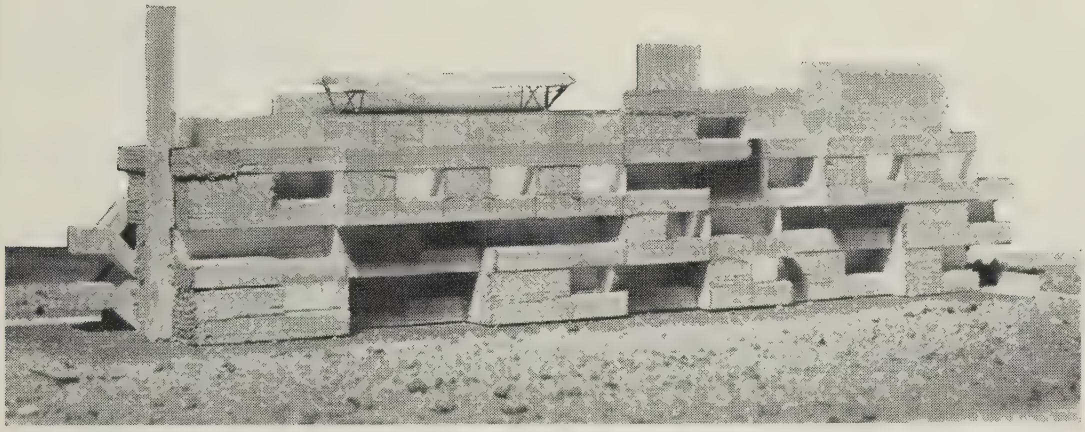
een studieprijsvraag

Toen wij vorig jaar een avond gereserveerd hadden om de projecten van de door de Poorters uitgeschreven L.C.O.-prijsvraag te bespreken, bleek dat op die datum slechts één plan was ingezonden.
Het antwoord op onze vraag waarom geen Poorters aan deze prijsvraag hadden meegedaan, was dat nog enkelen in een later stadium een project zouden inleveren.
— de opgave was niet eenvoudig genoeg om tot resultaat te leiden
— de opgave was te omvangrijk
— de tijd was te kort
— we zijn lui of bang
— wij stellen hoge eisen
— wij willen iets 'af' leveren
— niet studeren, maar een plan maken, een gedachte met een getekende vorm bevredigen.

De datum van inlevering werd enige maanden verschoven. Bij de reeds ontvangen tekeningen waren na die datum twee projecten gevoegd.
De voorgenomen publikatie van deze projecten in Forum noodzaakte een gesprek te hebben met de ontwerpers.
We ontdekten, dat deze ontwerpers (studerende aan een voorbereidende opleiding) mensen waren, die nog niet zijn toegelaten tot de eigenlijke architectenstudie.
Hier te beginnen is belangrijker dan het bespreken van de ingezonden projecten.
Veel studenten mompelen wat instemmend met de gedachte die Forum tracht vrij te maken.
Er ontstaat een wonderlijk schouwspel, waarin door enkelen de rol wordt gespeeld van de schooier in de stegen van de architectuur.
Zij schreeuwen - hun stem kaatst tegen de muren en wordt onverstaanbaar.
De steeg wordt een woestijn - de spelers zijn de roependen.
Aan de rand van de woestijnsteeg klinken onduidelijke stemmen terug - zij verstaan niets.

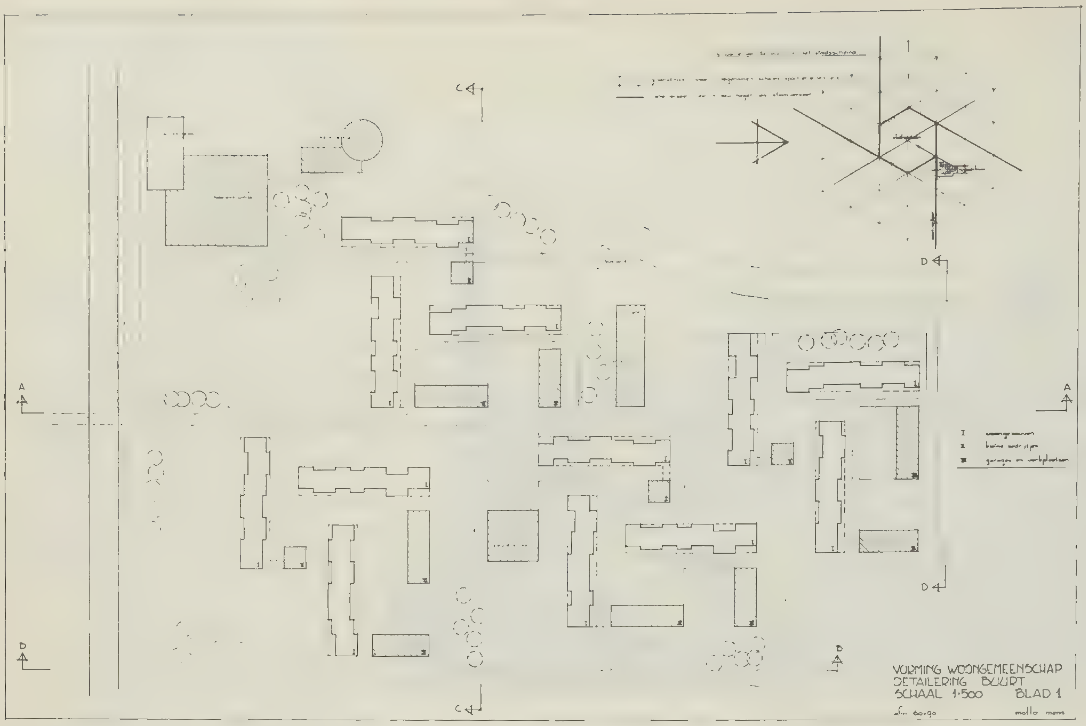
Vorming woongemeenschap. Motto: mens. J. Koning

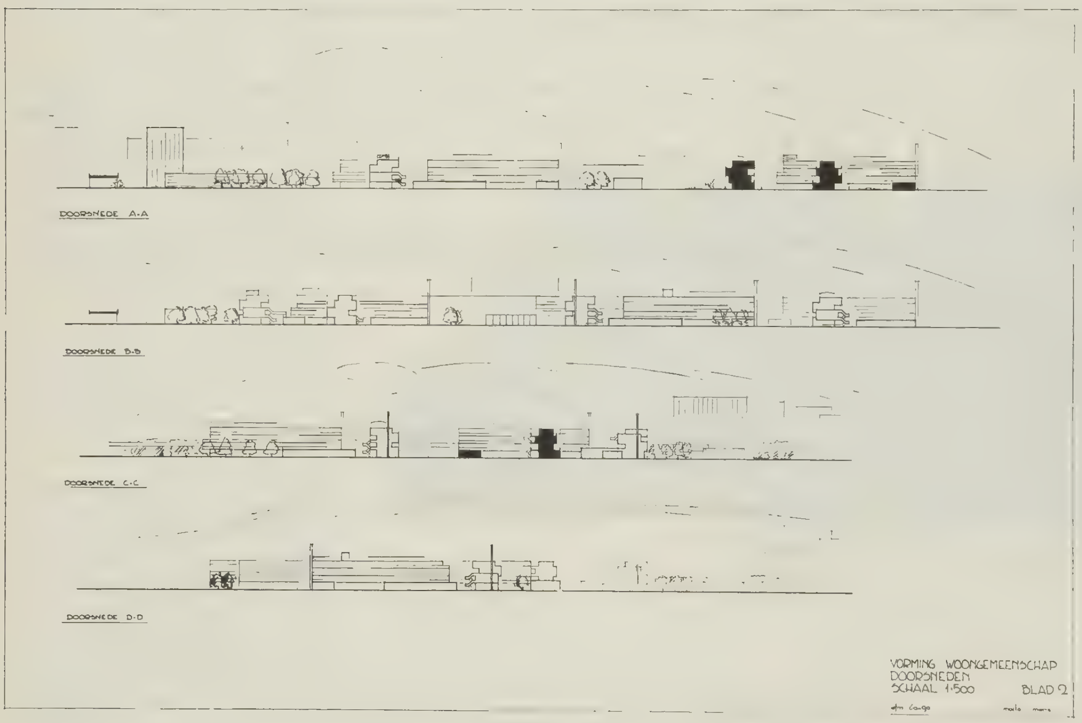

Analyse: De mens is een wezen dat, door het vormen van groepen met externe en interne betrekkingen, zijn eigen belangen beter tracht te verwezenlijken. Man, vrouw, kind, puber, een ieder heeft eigen wensen, eigen mogelijkheden, een eigen maat.
De meest primaire groep: het gezin, waarin al deze elementen aanwezig kunnen zijn, vraagt dus ruimte voor de meest uiteenlopende activiteiten.
Een kind leeft in een kleine kring in en om de woning. In en om deze woning moet het leren lopen, leren zien, moet het zich vanuit het kleine bewust worden van de wereld waarin het leeft.
De puber beweegt zich in grotere kringen. Hij zoekt zijn contacten meer naar buiten, begeeft zich op een spoorweg-emplacement, bij een fabriek, in een winkelcentrum. Hij zoekt het leven in een meer omvattende zin. Hij gebruikt de woning als rustpunt, als een soort kompas. De buurt is zijn thuis geworden.
De vrouw is het verzorgende element. Haar woning is de basis van waaruit zij winkelt, haar buurvrouwen of vriendinnen bezoekt, waaruit zij het onmiddellijke toezicht houdt over haar kinderen, aan sport en verenigingsleven deelneemt of waarin zij zich terugtrekt.
De man gaat naar buiten, werkt in een fabriek of kantoor. Hij legt contacten buiten de buurt, buiten de wijk, buiten de stad. Maar ook voor hem is de woning het centrale punt waaruit zijn leven zich ontwikkelt.
Het geheel van deze betrekkingen, wonen, werken en recreatie, gebonden door het verkeer, vraagt dus een vormgeving welke aan ieder kind, iedere puber, iedere vrouw en iedere man die mogelijkheden en die maat biedt die zij voor een harmonische ontwikkeling nodig hebben. Een stad waarin een ieder zichzelf kan zijn en waar zij samen een gemeenschap vormen.
Opbouw van het plan: Er is gedacht aan een middelgrote stad, op het kruispunt van twee wegen, in een willekeurige situatie. De wegen, een niveau hoger gelegen dan het stadsverkeer, vormen de aders waardoor het economische leven gevoed wordt.
De industrie- en bedrijfsruimten die directe aan- en afvoer nodig hebben zijn hieraan gerangschikt. De wegen vormen een ringweg rond het centrum waarbinnen en waaraan zich parkeergelegenheden, kantoorgebouwen, musea, theaters, kerken, een winkelcentrum en woon-gelegenheden bevinden.
Het centrum moet zowel cultureel als economisch een middelpunt zijn voor de wijken die er rondom gelegen zijn. Het is gedacht binnen een ring van recreatiegebieden, die van buiten de stad tot aan het centrum doordringen en voor elke wijk zowel begrenzend als verbindend elementen zijn.
Scholen, sportterreinen e.d. kunnen in het groen een plaats vinden. Dit groen moet zich tot om de woningen doorzetten en zal dus ook de industrie, die aan

De grote massa hangt uit de ramen en wacht af - zij verstaan, blijven passief en vinden kijken minder moeilijk. Kijken naar de profeet in de woestijn en een beetje flirten met het behang aan de muur en de verf op de deur.
Denn ich war ja dort, wo der Anfang ist . . . das heiszt so viel als fruchtbar sein. (Paul Klee)
In Forum 2 1960/61 is geschreven over de opleiding die streeft naar een eindstreep, de niet creatieve training om een resultaat te bereiken.
Een resultaat, passend bij de tijd.
Daardoor is het niet meer mogelijk los te komen van een bestaand patroon.
Een deelpatroon, waarin buiten iets anders is dan binnen.
Een patroon waarin we noch vorm kunnen geven aan het buiten noch aan het binnen en alleen de periferie bepalend is voor de relatie tussen beide.
Wie zich daarin bekwaamt, kan toegelaten worden uit het raam te hangen.

Zo besteden zij hun tijd aan dingen die de heldere verklaring toestaat dat hun creativiteit wordt gevoed door het onnodige, het lege.
Zij maken de abstractie van het weten tot waarheid. Zij ontkennen, want doen niets.
Wie de paradox van het juiste antwoord niet schuwt, weet dat het resultaat de grens van het misdadige is genaderd. (Aldo van Eyck, Forum 3 1960/61)
De vorming van een woongemeenschap is bezig zijn met de gemeenschap. Wanneer we uitgaan van het gegeven, dat door mensen in hetzelfde gebied te laten wonen deze gemeenschap er al is of van zelf ontstaat, zijn we bedriegers.
'De functionele stad moet het mogelijk maken, dat geestelijk en materieel het individuele en maatschappelijke leven in harmonisch verband gebracht worden. Uitgangspunt moet steeds zijn de menselijke schaal en de behoeften van de mens.'
Zo citeert dr. D. de Jonge conclusies van de CIAM ontleend aan gegevens verstrekt door prof. C. van Eesteren (Moderne woonidealen en woonwensen in Nederland, blz. 36) waaruit o.a. de wijkgedachte is ontstaan.

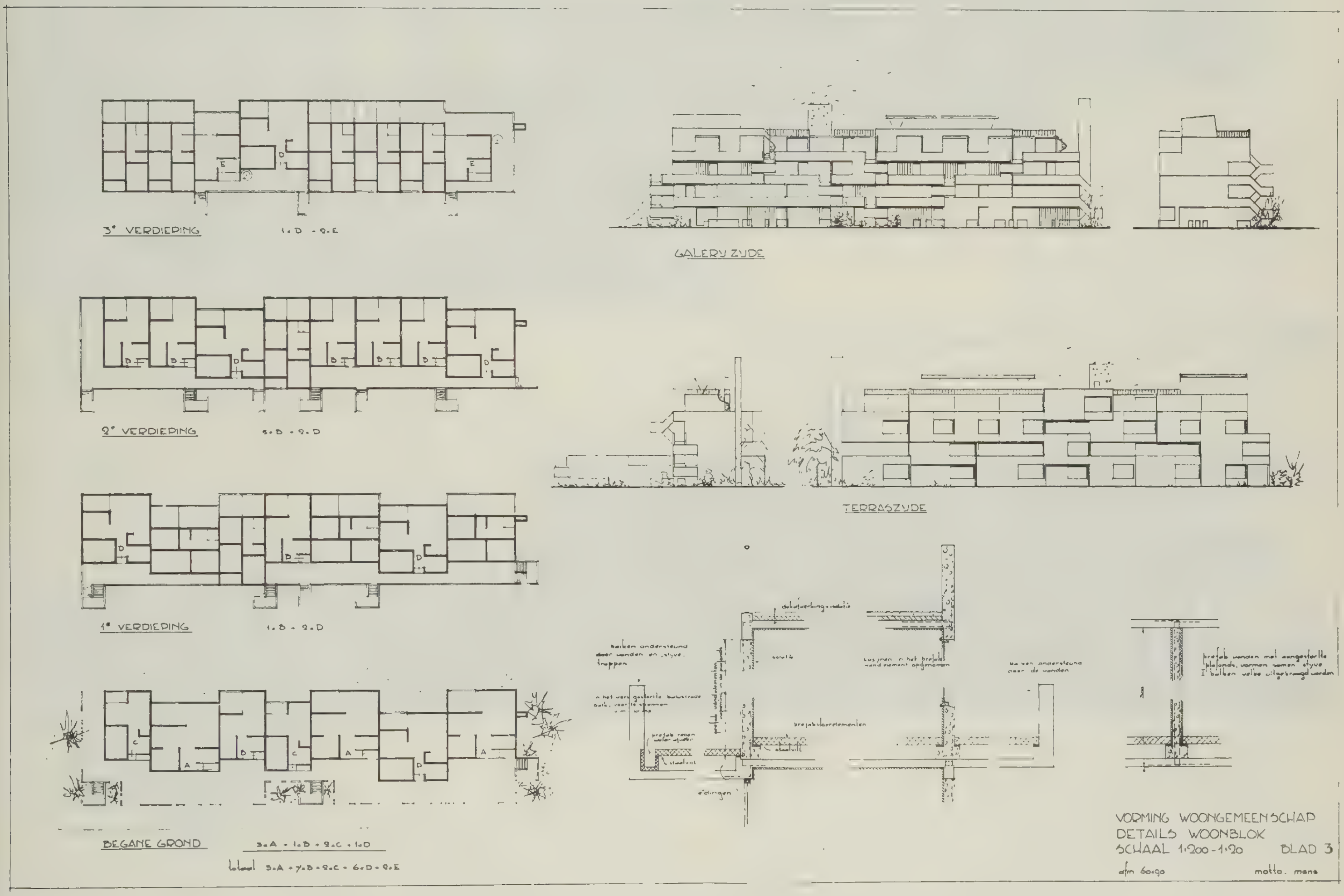
de snelweg gelegen is, opnemen en bij de functies wonen en recreatie voegen. Het centrum van de wijk is gedacht als een plaats waar zich kerk, winkelcentrum, politiebureau, bioscoop, café's en bedrijfsgebouwen bevinden.
Er zal dus verkeer ontstaan, zowel tussen de wijken onderling als naar het centrum, dat voor een groot deel door een verschil in vorm en intensiteit aan de wijk een bepaalde richting en een bepaalde kleur zal geven.
Ook de buurten die om het wijkcentrum liggen ondergaan hiervan de invloed.
Er zullen verschillen van sfeer ontstaan waarnaar het individu zich kan richten.
Het gegeven buurtdetail is gedacht aan de straatweg tussen wijk en stadcentrum. Het is opgebouwd uit woonblokken van vier verdiepingen. Drie blokken samen vormen het grondpatroon waarmee de buurt gevormd is. De zuid- en westzijde van de blokken is steeds de kant waar men terrassen heeft. Hier kan men zich dus afkeren of terugtrekken van het gemeenschappelijk verkeer.
De noord- en oostzijde is de galerij-zijde. De binnenruimten tussen de blokken moeten met deze zijde, waarlangs het verkeer zich beweegt, in contact staan. Om het spel van menselijke betrekkingen tot in het detail zo volledig mogelijk te houden, zijn tussen de woonblokken kleine bedrijfjes gedacht, b.v. een schoenmaker, een kleermaker, een kruidenier. Ook kunnen gedeelten van de garage-elementen zonodig voor kleine werkplaatsen gebruikt worden. Al deze gebouwtjes zijn laag gedacht, zodat het spel van de kinderen en het ruimtelijk spel tussen de blokken hierover door kan gaan. Vier van deze blokelementen vormen de buurt en worden door een pleintje met een café en winkels aan de straatweg gebonden. Aan de andere zijde is er de kleuterschool die, op een gemeenschappelijk speelterrein, voor de binding van de blokelementen zorgt.
Getracht is om het verkeer van en naar de garages zoveel mogelijk buiten het buurtcentrum te houden, zodat aan spelende kinderen een grotere veiligheid geboden wordt.
In het uitgedetailleerde blok is het aantal woningtypen in verband met de variaties van wooneisen op vijf gebracht. Gestreefd is naar een organisch samengaan van drie grote gezinnen, zeven gezinnen met drie à vier kinderen, zes kleine of kinderloze gezinnen, twee bejaarde echtparen en twee alleenstaanden. De gezinnen met kinderen hebben een woon- en een slaapverdieping die beide een terras hebben. De terrassen zijn binnen het vlak van de woning ruimtelijk met elkaar verbonden en trekken beide verdiepingen bij elkaar. De entree van deze woningen is als speelruimte gedacht met een gemakkelijke overgang naar de galerijen. De overige woningen zijn één verdieping hoog. Bij de kleine gezinnen kan de kinderslaapkamer zonodig als studeervertrek

De 'menselijke schaal' heeft geleid tot het lege, de onderbepaling van de uitkijk.
De 'behoeften van de mens' hebben geleid tot een verkeerde hantering van het welvaartspeil. (Forum 5 1960/61)
De onderbepaling wordt opgeheven door blokjes-gescharrel (inclusief gemeenschappelijke tuin) waarna de mensen zelf moeten zorgen voor de sociaal zo noodzakelijke 'blokgemeenschap'.
De persoonlijkheid wordt bepaald door het eigen gordijn.
Wanneer dit de vorm is van eigen leven in eigen tijd (Rietveld), dan is onze tijd leeg, vormloos en ontkennend.
Gelukkig is het waar te nemen dat in enkele hier te bespreken plannen een poging wordt gedaan deze denkwijze te doorbreken.

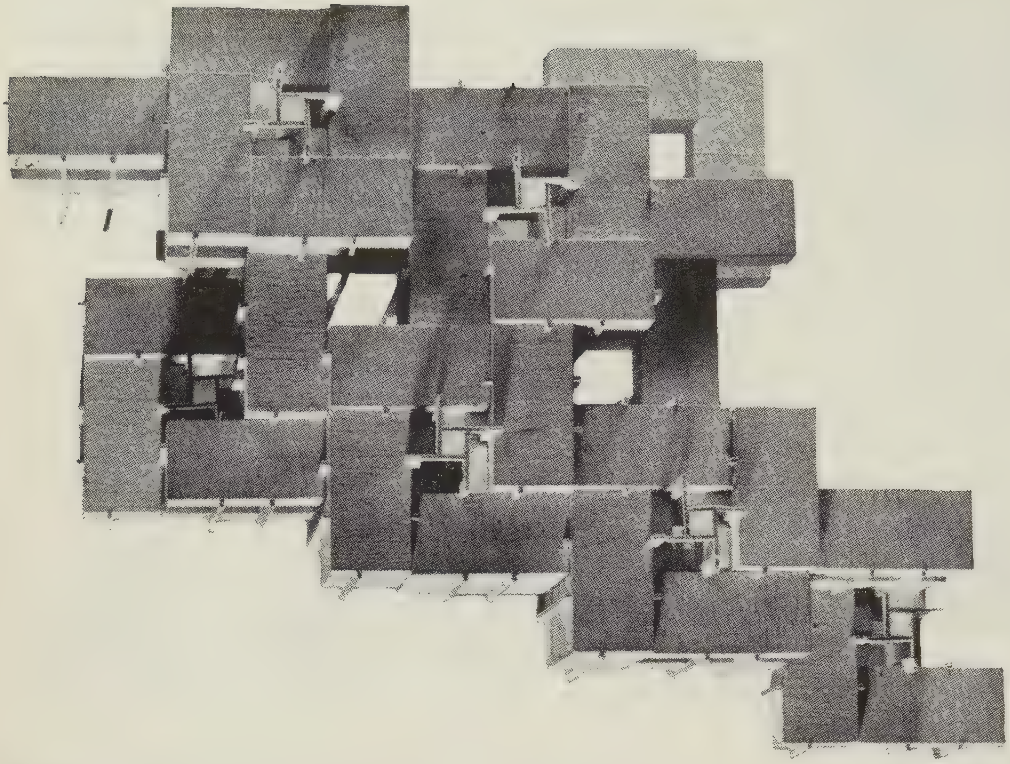
Het plan 'Motto mens' wil volgens de toelichting uitgaan van een reële mogelijkheid van bouwtechniek, volledig gebaseerd op beweeglijkheid, als eis gesteld door de ontwerper bij de indeling en menging van de woningtypen.
De kleur van het project wordt bepaald door het in elkaar grijpen van de beperkte mogelijkheden van de constructieve idee; de variabele woonvorm, het eigen buiten, het gemeenschappelijke buiten, de manier van het bereiken van de woning, het met elkaar in verbinding trachten te brengen van woonfuncties.
Wanden en vloeren vormen I-balken, die onderlinge variatie en verschuiving van woningen mogelijk maken.
Galerij-balustrades en trappen aan de andere zijde geven vorm aan een naar schijn willekeurige manier van toegang tot de deur van het huis, in dit geval nog slechts aangepast aan die beperkingen die de totale constructie ons oplegt, maar toch ook weer niet zo star, dat ik me kan voorstellen dat een verdere verwerking van behoefte, wens en duidelijke bepaling in het beeld van een woonblok kan worden waargemaakt.

gebruikt worden. Ook kunnen de oudersslaapkamer en het buitenterras bij de woonkamer getrokken worden.
De woningen voor alleenstaanden hebben geen eigen terras, maar kunnen door de situering in het geheel toch een buitenruimte krijgen.
Getracht is om door verschuiving van de woningelementen een galerijvorm te krijgen die uitnodigt tot spelen; waar hoeken ontstaan zodat er plaats is voor pratende mensen. De galerijen zijn door middel van trappen met elkaar verbonden die aan een ieder de mogelijkheid bieden om een weg van en naar de woning te kiezen.
Voor de plaatsbepaling is uitgegaan van het principe dat bejaarden en gezinnen met veel kinderen zoveel mogelijk contact moeten hebben met de begane grond, terwijl alleenstaanden zich in de bovenste lagen kunnen bevinden.
Het dak kan benut worden voor gemeenschappelijke of individuele bezigheden. Er kan een droogplaats zijn, een duivenhok, een hobbyclub.
Fietsenberging en c.v.-ruimte zouden onder het gebouw een plaats kunnen vinden.

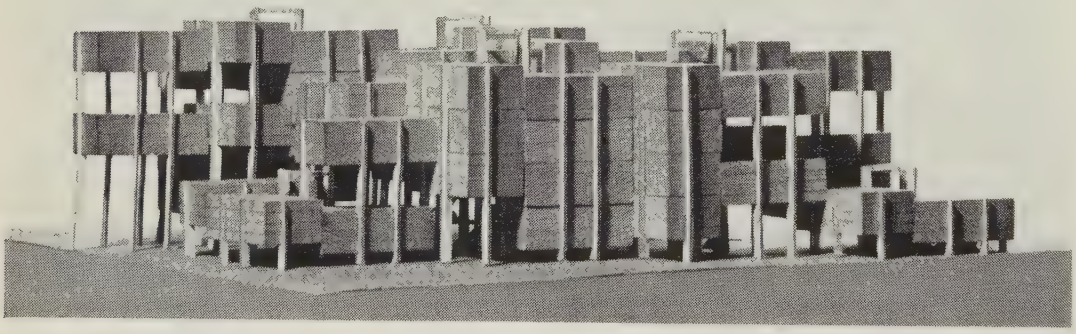
De sterk plastische werking van de terraszijde, gebonden door schermbalken, moet het mogelijk maken dat eventueel wasgoed het aanzicht slechts verlevendigt.
In het woonblok moet een ieder zijn eigen leven kunnen leven, zodat een bonte afwisseling zich naar buiten keert.
Constructie: De constructie van het gebouw is gedacht in betonnen wanden, aan beide zijden geïsoleerd, die door betonnen plafonds aan elkaar verbonden worden. Op deze manier ontstaan stijve dozen die uitgekraagd kunnen worden en waartussen met behulp van stijve betonnen trappen de galerijen gespannen zijn. De vloeren zijn zwevend gemaakt door een oplegging op isolatiemateriaal. De ruimte tussen het plafond en de vloer kan voor leidingen worden benut die door de ruimte onder de galerijvloer gevoed of afgevoerd worden.
De buitenzijde van de wanden, die prefab uitgevoerd worden, is gedacht in een witte, ruig afgestreken cementlaag.
De in het werk gestorte balken zijn glad, in grijze cementkleur en gespannen van vorm uitgevoerd.
De eventuele gebouwtjes op het dak kunnen van hout of andere materialen zijn en werken mee om het blok van de andere te onderscheiden.
Het constructiesysteem houdt in dat de samenstelling van het blok, naar wens, in een grote verscheidenheid uitgevoerd kan worden.

Terwijl de ontwerper ons verzekerde dat de realiteit bij verdere detaillering van het project kan worden aangetoond, is het (intussen aannemend dat dit zo is) bij deze vraag om een idee interessant te zien of de grotere inspanning, die zonder twijfel nodig zal zijn om dit idee tot werkelijkheid te brengen, ook de moeite waard is omdat er naast plastisch grotere mogelijkheden werkelijk wonen uit zal ontstaan.
De detaillering van een buurt geeft dit tot aan het woonblok nog niet.
Er is geen positieve woonruimte gevormd die doet denken aan het grote huis waar we wonen. Daar waar dit geprobeerd is, werkte de ontwerper met het plastisch gegeven van het woonblok gevormd door de buitenkant en zeker niet vanuit het wonen zelf. Zodoende zijn er wel binnenruimten ontstaan, maar zij zijn leeg want ik ben een vreemde in eigen huis. Daardoor heeft dit patroonmatige niets meer overgehouden dan het esthetische schema waarin gevoelige verhoudingen het materieloze tot een idee moeten verheffen.
De leegte van de resterende negatieve ruimtevormen komt naar buiten toe het duidelijkst naar voren aan de woonkanten.
Dit is jammer, want de eerder genoemde ontwikkeling van het woonblok zelf (plastisch bedoeld in dooreenmenging van woonvormen en de wijze van benadering die de noodzaak van de vorm in zich heeft) getuigt van een proberen positief vorm te geven aan de mogelijkheid om verschillende woonvormen met elkaar in één gegeven te beelden.
De benadering van elke woning is dan niet alleen een feest. De vorm van de woning in de buitenruimte doet grote speelgalerijen ontstaan.
Het zal de moeite waard zijn deze studie te volgen in zijn verdere doorwerking, die zeker nodig is willen alle mogelijkheden leiden tot een volledig aanduiden van het leven in een woonblok.
Belangrijk is dat in de ontwerper van motto 'mens' een architect is geboren die ons in een woonhuis in staat wil stellen te leven.
De situering van elk woningtype en de daaruit gegroeide woning zijn waarschijnlijk een roep om overruimte die de huurwaarde-apostelen rillingen langs de rug zullen bezorgen.

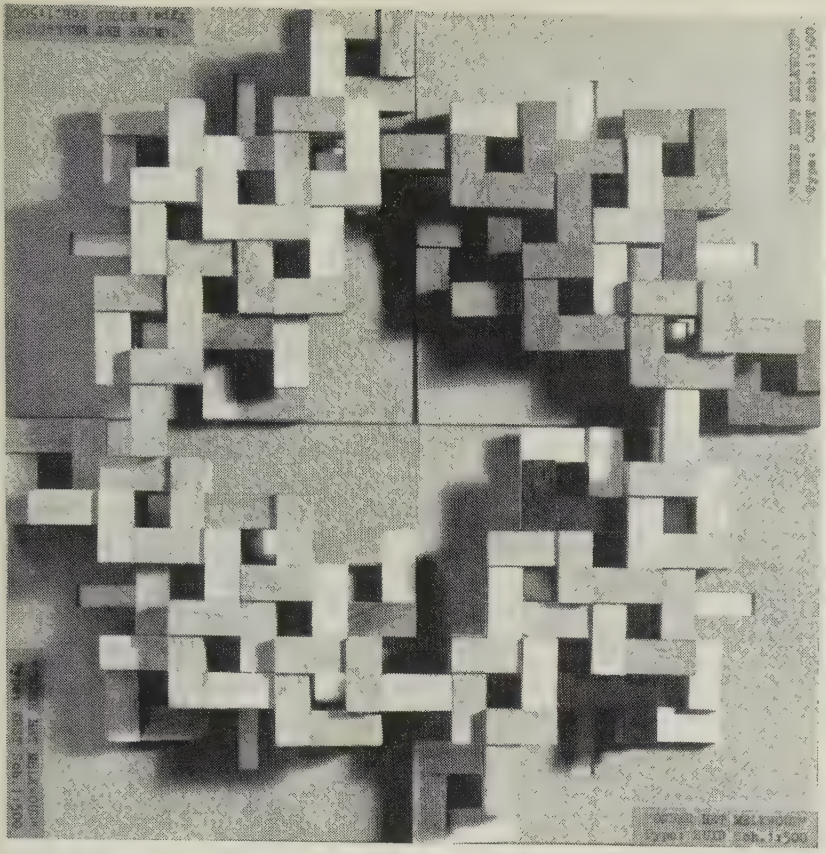
Motto: onder het melkwoud. H. Tupker

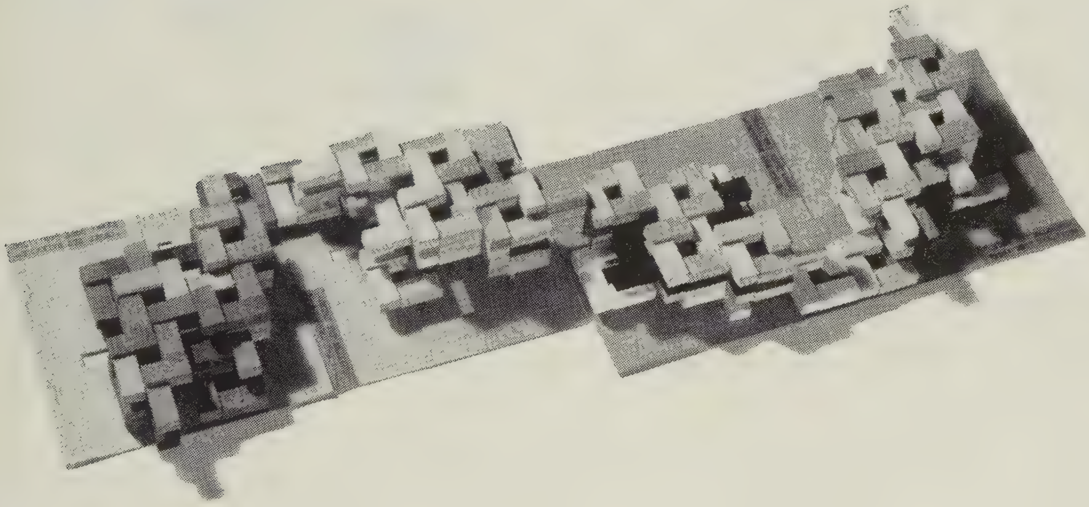

Idee: Naast het wonen òp een berg: waar de huisdeur wordt bereikt over de woning van de ander, waar dus buiten de warmte is (plan Blom, Forum 7 1959), hier: wonen ìn de berg; dit is beschuttend.
Het doorbreken van de gesloten bouwmassa naar de inwendige ruimten werkt toegankelijk.
Het binnen dat via de terrassen in het buiten overgaat, geeft bewegingsvrijheid.
De voordelen van het wonen op de grond mogen niet de tekorten zijn van het wonen boven de grond.
Een niveau-verlaging van twee treden onder het gebouw door zal de invloedssfeer ervan verdiepen.
Het licht dat vanuit de trappehuizen naar buiten doorkomt zal, als een houtvuur, uitnodigend werken.
Woning: De eigenschappen van deze woonvorm (idee) liggen in het uitgangspunt besloten.
Constructief en naar functie op zichzelf staande elementen, spiraalsgewijs oplopend om een centrale ruimte, waarin een trappehuis (grondprincipe).
De liftschacht komt uit op een bordes dat de woning inleidt. Dit bordes is door drie treden verbonden met het volgende.
De samenhang van de woning, in gebruikelijke zin, is doorbroken, zodat de bewoners ook de hele wooneenheid als woning voelen.
Elk woning-type wordt uit een aantal elementen samengesteld. In beginsel is het mogelijk elementen toe te voegen of af te stoten.
Elk element is zowel vanuit de daarmee samengestelde elementen als vanaf het trappehuis en de terrassen bereikbaar: de mogelijkheid dat je 's avonds de deur achter je dicht trekt en via de 'straat' — ontmoeting — naar je nachtverblijf gaat.
Vrije toegankelijkheid der afzonderlijke elementen: hier zijn de erven niet gescheiden, men kan bij elkaar in- en uitlopen.
Voor deze oplossing van het programma is elk type binnen zijn woonvorm herkenbaar, dit wordt naar buiten, waar het collectieve leven zich afspeelt, echter niet opzettelijk uitgesproken.
Woningtypes: Woning voor groot gezin: Opgebouwd uit vier elementen die de centrale ruimte omsluiten. De slaapvleugel, waar de dag eindigt en begint, met de badkamer als functionele overgang tot de verdere woning; de hal, met studeervertrek annex slaapkamer, geeft toegang tot het element waarin keuken en eethoek zijn ondergebracht. De vloer hiervan staat als podium in open verbinding met het vierde element: de woonkamer; het dak is terras; bereikbaar vanuit de slaapvleugel.
Woning voor klein gezin: Het centrale element bestaat uit een hal met aan de ene zijde de keuken, waarop de woonruimte aansluit. De andere kant is toilet-badkamer en toegang tot het terras. Aansluitend de slaapvleugel.
Bejaardenwoning: De hal ligt tussen het

Toch moet dit het begin zijn om te komen tot de studie van een produktieapparaat dat ons in staat stelt deze noodzakelijkheden te realiseren, inplaats van dit zelfde apparaat nu zo aan te passen aan de standaardplattegrond, dat research en investering het ons onmogelijk maken in de komende tijd een stap vooruit te doen in deze richting.
Waar het buiten leeg is en het binnen niet voller, helpt geen vorm als overgang.
Galerijen en balkons alleen geven geen antwoord op de vraag. De ontwerper van dit plan heeft de moed gehad om opnieuw te beginnen met als begin een ander einde. Ik hoop dat hij de moed zal vinden te strijden tot in het totale beeld de fouten, die er nu nog in te vinden zijn, door hem worden opgelost.

De ontwerper van het plan 'onder het melkwoud' is met een zelfde idee tot een geheel ander beeldend resultaat gekomen. Zoals hij zelf zegt: de berg waar je in kruipt en via een trap naar buiten komt - dat is dan je huis. Een berg als een houtvuur, waar het licht van de huizen in de avond het gemoed verwarmt.
Constructief minder duidelijk, in de details minder doorwerkt, een idee echter dat toch bijzondere aandacht waard is.
We kunnen het huis binnenrijden of binnenlopen op elke manier in een eigen maat. Daar vinden we dan de trap of lift behorend bij de plaats waar we wonen.
Rondom deze trappen - zeven per eenheid - spiraalsgewijs oplopend met hoogteverschillen van 75 cm - vinden we vloerplaten waarop we huizen kunnen bouwen.

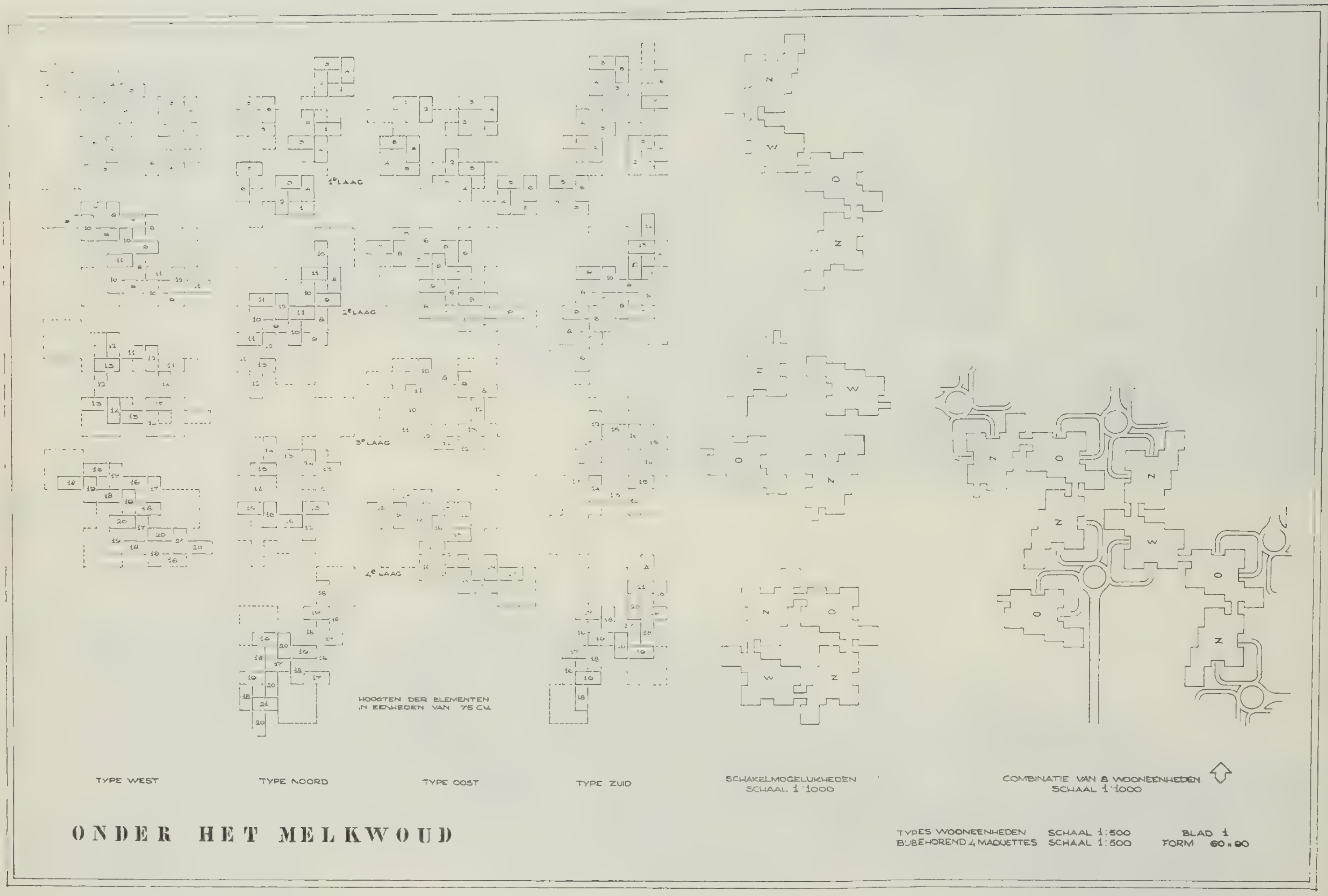

slaapvertrek en de natte cel. De tweede unit bevat keuken en woonkamer.
De woning voor alleenstaanden: Ondergebracht in één element, waarin slapen en wonen de douche-toilet-combinatie insluiten, met toegang naar terras.
Wooneenheid: Een uit het programma gegroeid voorbeeld van de mogelijkheden van het uitgangspunt. De verhouding van de aantallen der woningtypes is 1 : 5 : 1 : 1. Het is een handelbare benadering van de in het programma voorgestelde percentages. Deze verhouding komt in elke wooneenheid driemaal voor. In de onderste laag zijn de grote gezinnen en de bejaarden ondergebracht. Gelijkmatige onderlinge afstanden, ook bij samenvoeging van meerdere wooneenheden, bepalen de ligging ten opzichte van elkaar.
De tweede en vierde laag zijn S-vormig en worden door de derde laag, in ringvorm, van elkaar gescheiden waardoor een binnenruimte ontstaat. In deze drie lagen zijn de kleine gezinnen en de alleenstaanden ondergebracht. De gestrekte vorm van de woningen voor kleine gezinnen maakt twee woningen in dezelfde laag bereikbaar vanuit één trappehuis.
Verder biedt deze vorm de mogelijkheid de hoofdvertrekken in ieder geval op de buitenkant te projecteren.
De drie alleenstaandenwoningen komen overeen met één kleine-gezinswoning, die op twee trappehuizen aansluit en op het zuiden is gesitueerd.
De leidingen bereiken de woning, als de bewoners, via de vier vorstvrij afgesloten trappehuizen. Centrale verwarming komt van buiten, b.v. gecombineerd met een wasserij. Ruimten onder de eenheid van 1,50 m en lager worden met glazen bouwstenen afgesloten en betrokken bij het souterrain, waarin de garages en bergingen.
Woongemeenschap: Door de situering van de woon- en slaapvertrekken, bij de grote gezinswoningen op resp. zuid en oost, ontstaat tussen twee tegenoverelkaar liggende wooneenheden een niveauverschil van een halve verdieping. Door de variabele samenstelling is de situering bij de drie andere woningtypen geen probleem. Door afwisselend op te bouwen vanuit één der beide zijden ten opzichte van de lengte-as wordt het niveauverschil vergroot tot één verdieping, zodat beide blokken in elkaar grijpen. Een wooneenheid is dus met elk der drie andere typen te combineren. Open en gesloten samenvoegingen bepalen de mate van contact tussen de wooneenheden onderling. Op dezelfde wijze kunnen wooneenheden aansluiten op gebouwen van andere conceptie en bestemming. Aangezien één wooneenheid het onderkomen vormt van 24 gezinnen, komen 8 wooneenheden overeen met de in het programma gestelde woongemeenschap van ca. 200 gezinnen.

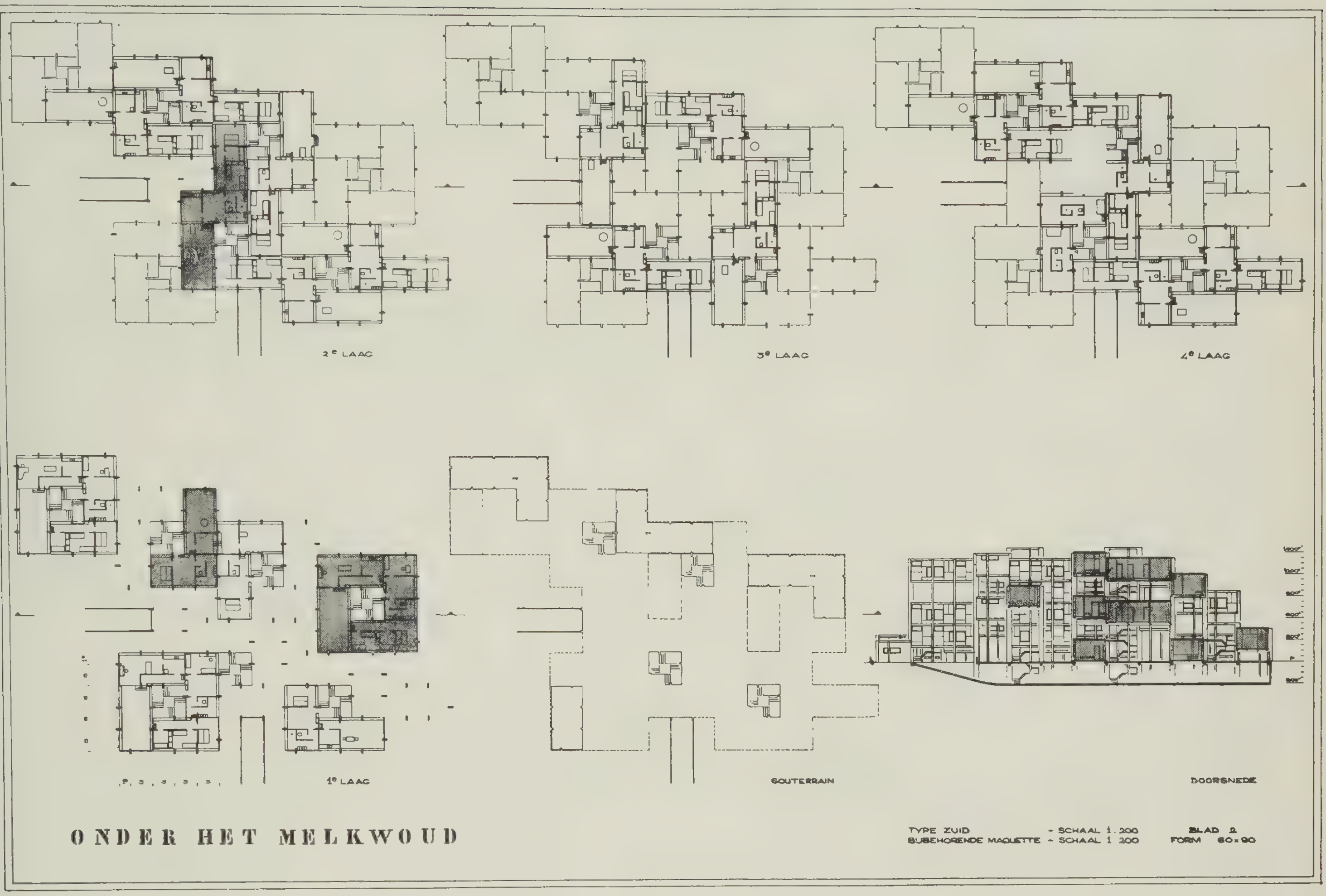
Wanneer we kritisch zoeken zijn er enkele kamers waar niet veel zon komt, maar het systeem kan de souplesse van verschuivingen verdragen. In de gekozen draairichting rond het trappehuis was het nu niet mogelijk hieraan te ontkomen. Het ging de ontwerper slechts om de idee die er als resultaat uit zou voortvloeien. In wezen vond hij dit geen belangrijk probleem.

Toch blijft het een manco dat de waarde van dit plan mede bepaalt. In de plattegronden zijn nog braaf keukens en douchecellen getekend. Woonkamers en slaapkamers zijn aangegeven. Het is in zijn konsekwentie denkbaar dat een andere vorm van wonen ontstaat, waarbij de technische onmogelijkheid van de verschoven natte cel vier maal boven elkaar geen onmogelijkheid meer is.
Wanneer ik echter evenals bij het voorgaande plan deze onvolkomenheden negeer en aanneem dat deze vraagstukken eenvoudiger oplosbaar zijn dan een raket naar Venus, blijft de vraag welke mogelijkheden van wonen hieruit ontstaan.

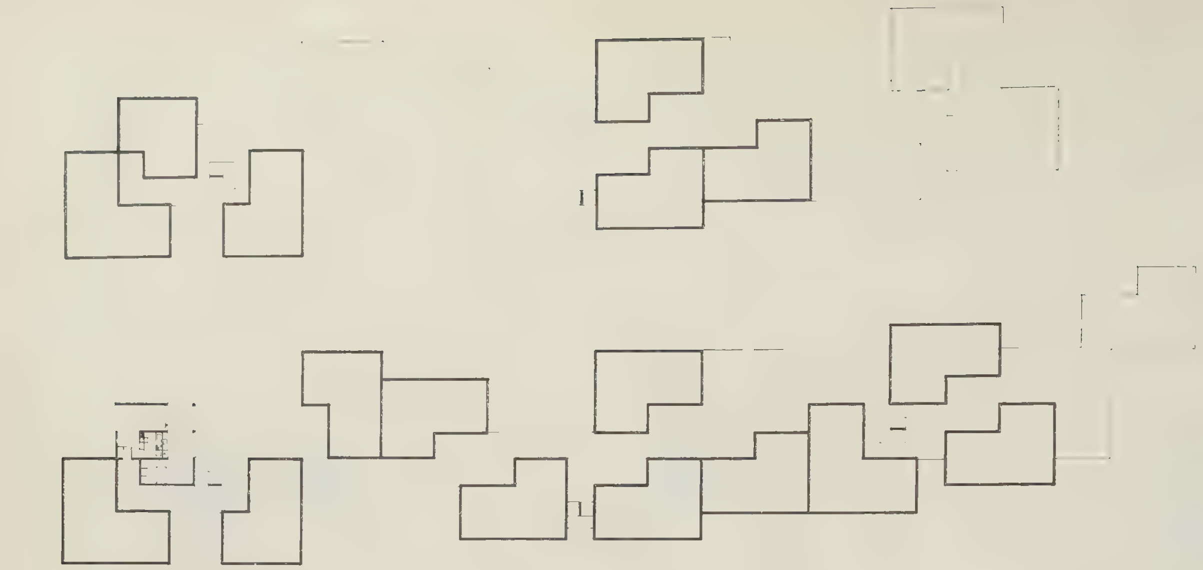
En dan geloof ik dat de grote mate van uniformiteit, die ook hier noodzakelijkerwijs is betracht, binnen deze discipline een grote vrijheid biedt van typeschakering in de eenheid en van eenheidschakering in het totaalbeeld, die de waarborg in zich heeft dat negatieve ruimten versneden worden.

Elke buitenruimte wordt een binnenruimte van het grote huis waarin we wonen.

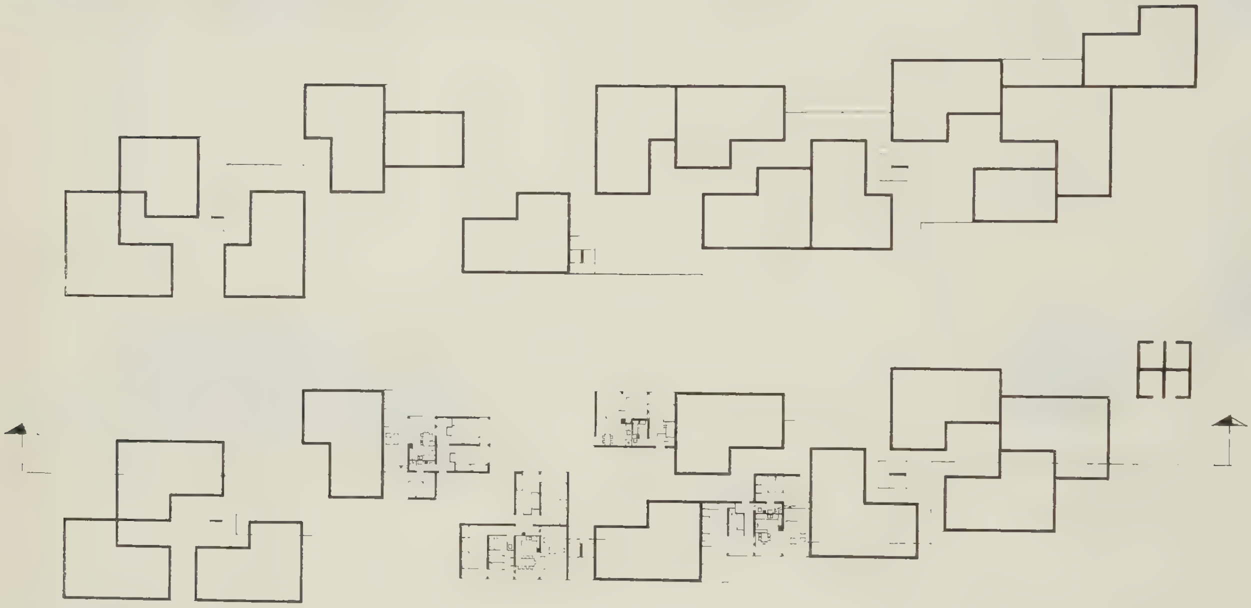

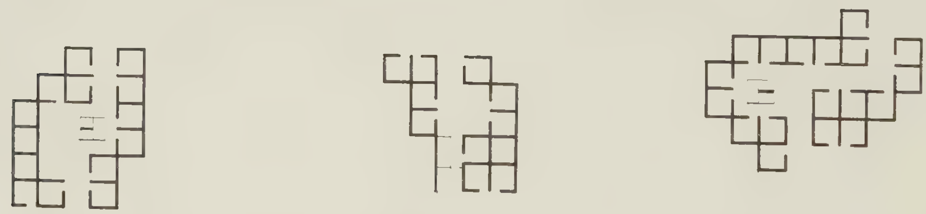
Daar in de opgave om een idee was gevraagd is het logisch te verwachten, zeker gezien tegen de achtergrond van de inzenders, dat de tekeningen zullen leiden tot een detaillering die anders is dan ze nu doen vermoeden. Ik heb echter uit het gesprek met deze beide mensen begrepen dat ze eerst deze idee verder willen brengen in zichzelf tot een vollediger taal om tegelijkertijd te werken aan de vragen die de gedachte alleen al stelt.

Los van de L.C.O.-prijsvraag is een plan ingestuurd dat door een cursist van dezelfde voorbereidende opleiding als zelfgestelde opgave is gemaakt met een identiek programma.

Vrije inzending. J. Stroeve

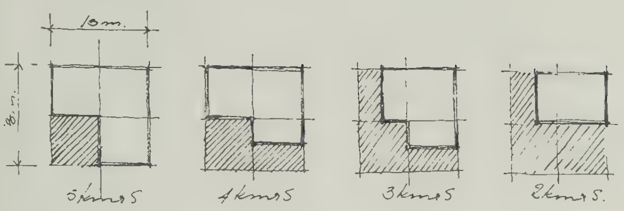

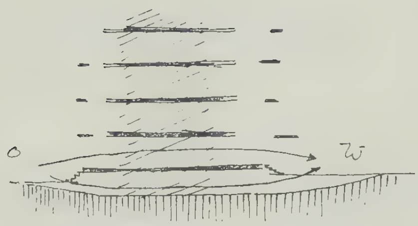
Het eigen gebied dat door dit project wordt gesteld voor de voetganger met als doel een duidelijker vorm van het trottoir dan de zo rationele galerij en daardoor de wens om een beelding van het huis in de situatie is in oorsprong nog wel aanwezig, maar wordt (evenals in het plan 'motto mens') nog grotendeels tenietgedaan door de blokvorm als wooneenheid van 46 individuele huizen.

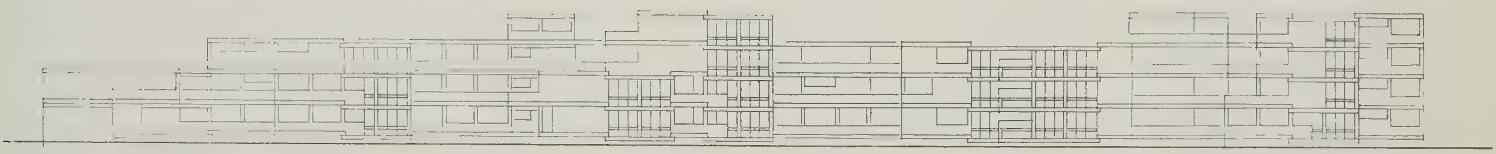
De persoonlijkheid komt te willekeurig tot uitdrukking door de schakering. Daardoor is er verder moeilijk sprake van een beeldende orde.

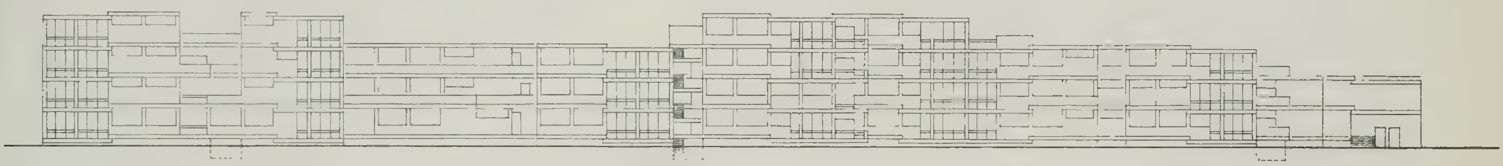
De tijd van de rhapsodie is (helaas voor degene die daarin nog gelooft) voorbij.

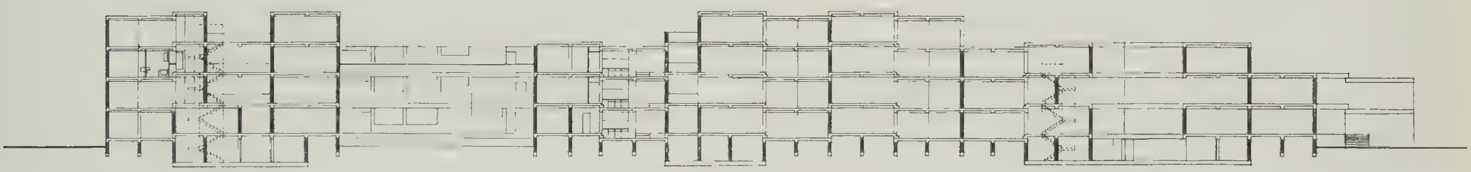
In woning en situatie komt tot uiting de grondgedachte: het kwadraat, waarvan drievierde bestemd is voor het wonen ('eigen' binnen), en eenvierde voor algemene gemeenschappelijke ruimte (contacten, aansluiting met wat buiten is).
46 individuele woningen, die naar gezinsgrootte bestaan uit drie vierkanten of gedeelten daarvan, zijn samengevoegd tot een wooneenheid. De galerijen lopen tussen de woningen door en beurtelings aan de oostelijke en westelijke buitenzijde van de wooneenheid, waardoor men bij het doorlopen een duidelijk beeld krijgt van de situatie. Verkeer in noordzuid-richting is mogelijk via de galerijen (ingesloten trottoirs), in oostwest richting ter plaatse van de trappehuizen, dwars door de wooneenheid over de onderste galerij (100+), òf via de bergruimte (150÷).
Bij de indeling van de woning is uitgegaan van open bewoning: centraal de woonkamer, in open verbinding met eethoek en keuken, aangrenzend de

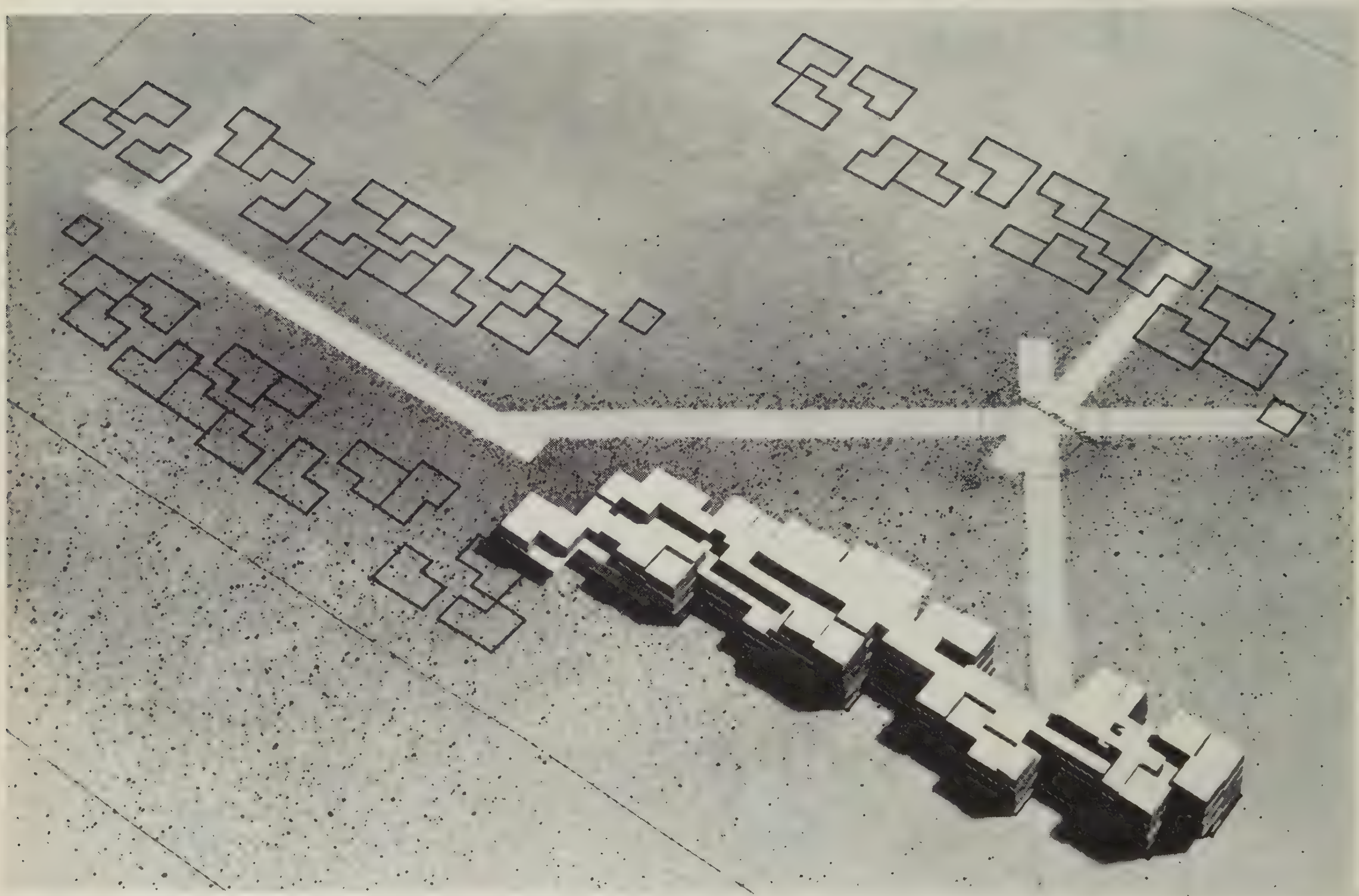

slaapvertrekken, onderling koppelbaar, waardoor de maten van het huis voelbaar worden.
Om daarbij toch de woonruimte duidelijk af te perken is deze verdiept.
De indeling van de diverse woningtypen blijkt uit de plattegrond.

Gevaarlijk is het tegelijkertijd te zien dat, wanneer het alleen om die ruimtelijke orde te doen is, het tegen de geest waaruit dit werkelijk voortkomt zo vaak verkeerd gebruikte begrip romantiek een gefundeerde inhoud krijgt.

Naast een heel grote waardering mag dan tegelijk deze waarschuwing staan omdat de verwarring bij degenen die het niet meer weten niet groter behoeft te worden.

Het is eigenlijk wel jammer dit te moeten opmerken, want de mogelijkheden die kunnen worden verwacht wekken op veel plaatsen herinneringen aan de galerijen van Brinkman (Forum 5 1960/61). Maar ook hier geldt, dat het een idee is dat de moeite van verdere doorwerking waard is.

De ontwerpers van deze plannen zouden veel opdoen wanneer ze bereid waren de woningen van Voelcker (Forum 1 1960/61) en Schwagenscheidt (Forum 5 1960/61) ernstig te bestuderen.
Voor ons is het intussen mogelijk met blijmoedigheid te zien, dat de overtuiging van Bakema (Forum 5 1960/61) waar is, dat de Brinkmannen er nog wel zijn!

Apon

Opgericht door het Genootschap 'Architectura et Amicitia'
in samenwerking met de Koninklijke Maatschappij tot Bevordering der Bouwkunst
Bond van Nederlandsche Architecten B.N.A. - Orgaan van het genootschap A. et A.

Vijftiende jaargang 1960/61 Nr. 8 (augustus 1961)

Foto's: Sia Bakema 1, 13, blz. 265, 269 rechts
Kessler blz. 264, 267, 269 links, 270, 271, 272
Hein de Bouter blz. 275, 278, 279, 284

Abonnementsprijs ƒ 30.— per jaargang van 12 nummers
(buitenland ƒ 35.—) franco per post bij vooruitbetaling te voldoen
Prijs van dit dubbelnummer ƒ 6.—
Voor abonnementen en advertenties wende men zich tot
UITGEVERIJ G. VAN SAANE, 'LECTURA ARCHITECTONICA',
Zeverijnstraat 4, Postbus 507, Hilversum (Netherlands)
Telefoon (02950) 1 30 51 (Drukkerij & Uitgeverij v/h C. de Boer Jr. N.V.)
Postgiro 681.31 (ten name van Uitgeverij G. van Saane)

FORUM

voor architectuur en daarmee verbonden kunsten

'De Stijl' toen

en

J. J. P. Oud nu

Architect Oud heeft een in het Duits vertaald boekje gepubliceerd onder de titel:'Mein Weg in De Stijl' (N.V. Uitgeverij Nijgh en Van Ditmar, 's-Gravenhage-Rotterdam), dat door zijn inhoud sterke overeenkomst vertoont met opvattingen zoals die werden gehuldigd tijdens de zogenaamde Stijl-tentoonstelling, die van 16 november 1960 tot 9 januari 1961 te Rome werd gehouden in de Galleria Nazionale d'Arte Moderna.
Op deze tentoonstelling, die onder de titel 'De Stijl' gepresenteerd werd, toonde Oud o.m. modellen van werken uit 1931, 1952, 1954, 1958 en 1960, terwijl ook Rietveld een aantal modellen inzond van werk uit later jaren. In beide gevallen dus werken die op geen enkele wijze uitdrukking geven aan wat De Stijl als beeldende idee voor de architectuur wilde zijn, met als enige uitzondering Rietveld's Sonsbeek-paviljoen. Ook nu weer, in zijn boekje, doet Oud, aan de hand van de illustraties zowel als in de tekst, het voorkomen alsof in zijn werk De Stijl van 1917 tot 1960 en zo verder voortduurt.
Van De Stijl-tentoonstelling gaf Bruno Zevi een verslag in L'Espresso van 4 december 1960, onder de titel: 'La Mostra dei Transfughi', dat wil zeggen: 'De Tentoonstelling der Overlopers'. Na een inleiding waarin hij uiteenzet hoe slecht het werk van Van Doesburg is vertegenwoordigd (Oud en Rietveld nemen samen 58 tegen Mondriaan en Van Doesburg 20 catalogusnummers in beslag, het portret van de laatste niet meegerekend), schrijft Zevi het volgende:
'Hier zijn recente werken van Oud en Rietveld tentoongesteld, die wel heel weinig gemeen hebben met de principes van het doorbreken der massa die, integendeel, veeleer ontkend worden. Er is zelfs een reproductie van het Shell-gebouw in Den Haag van Oud dat, kort na de laatste wereldoorlog, een schandaal uitlokte doordat het niet alleen een ontkenning van De Stijl maar ook van de moderne architectuur in het algemeen liet zien. Op dit punt aangekomen, vraagt de bezoeker zich af: wat is dit voor een tentoonstelling?'
Op deze vraag geeft Zevi tegen het einde van zijn artikel zelf het antwoord: 'Dit is een tentoonstelling die zeer goed de activiteit van Oud en Rietveld weergeeft, zeer achtenswaardige kunstenaars die in de beweging een fundamentele functie hadden, waarom de Galleria Nazionale d'Arte Moderna er zeker goed aan deed haar te verwerven. Maar het is geen tentoonstelling van 'De Stijl' waaruit zij, gezien vanuit een dichterlijk en organisatorisch standpunt, eerder zijn weggelopen. Er wordt wel gezegd dat kunstenaars het volste recht hebben van oriëntatie, taal, stijl of vlag te veranderen als gevolg van een innerlijke noodzaak. Zij hebben echter niet het recht een hoofdstuk uit de geschiedenis te veranderen door daarin, buiten alle gewettigde grenzen om, een eigen accent te doen uitkomen.'
En op de vraag waarheen Oud en Rietveld overliepen, luidt Zevi's antwoord: 'naar het kamp van een algemeen Europees rationalisme.' Tot zover Zevi in zijn beschouwing over de zogenaamde Stijl-tentoonstelling te Rome.

Zoals hierboven reeds opgemerkt, ook in 'Mein Weg in De Stijl' doen zich een aantal dingen voor, die meestal het resultaat zijn van misvattingen en accentverschuivingen, gewild of ongewild.
Het feit dat Oud, op p. 22, meedeelt drie jaar aan De Stijl te hebben meegewerkt, stemt overeen met Van Doesburgs opgave in het Jubileumnummer van De Stijl, waarin Oud als medewerker staat opgegeven van 1917-1920. Maar in Ouds boekje staat ook, op p. 29/30: 'Um Missverständnissen vorzubeugen muss ich stets wieder bemerken, dass 'De Stijl' für mich immer eher eine Gewissens-Sache oder eine Leuchtboje, denn ein Formdogma gewesen ist. Auch wenn ich 'De Stijl' verliess weil ich nicht damit einverstanden war, dass darin auf die Dauer mehr ein Formgesetz wie ein Form-Wollen verteidigt wurde, so bedeutet das nicht, dass ich das aufgeben wollte was ich darin anfangs angestrebt hatte. Dieses war - und ist es noch -: eine allgemeine Baukunst, ein 'Stijl'.'
Er staat hier duidelijk dat Oud De Stijl verliet, maar wij zullen verderop zien dat voor Oud de periode als Stijl-medewerker van 1917-1920, zijn historische periode, en de periode van De Stijl als 'gewetenszaak', van 1920 tot heden, twee begrippen voorstellen die eenvoudig elkaars verlengde zijn. En dit laatste zou, vanuit Ouds standpunt, nog teveel een benaderingswijze van de buitenstaander, een 'misvatting', vertegenwoordigen. Want in feite ziet Oud zelf in zijn werk De Stijl als 'gewetenszaak' niet vanaf 1920, maar vanaf het begin, 1917, tot heden als één doorlopend geheel.
Dit laatste wordt begrijpelijk, hoewel daarom nog niet aanvaardbaar, wanneer men herleest wat Oud in een artikel 'Bouwkunst en Kubisme' (De Bouwwereld, 21e jrg. nr. 32, 9 augustus 1922, p.245) schreef: 'Ik hing en hang geen Stijlopvattingen aan, maar maakte gedachten over bouwkunst benevens ontwerpen in 'De Stijl' openbaar, die, tezamen met wat andere medewerkers in het midden brachten - als men wil - tot 'Stijl-opvattingen' werden.' Hier stuit men op Ouds eerste poging De Stijl in de architectuur voor te stellen als een zaak grotendeels aan hem ontsproten. Er is verschil tussen het artikel van 1922 en het boekje 'Mein Weg in De Stijl' van nu; herleest men het citaat uit 1922 zonder de gedeelten 'tezamen met wat andere medewerkers in het midden brachten' en 'als men wil', dan komt men goeddeels uit bij wat Oud nu in 'Mein Weg in De Stijl' heeft uiteengezet. Uit wat hier verder volgt, mag dan blijken in hoeverre Ouds De Stijl-gedachte overeenkomt met De Stijl-idee zoals die is gegroeid uit Mondriaan en Van Doesburg.
Op p.12 geeft Oud een korte samenvatting van het uitgangspunt van De Stijl met de volgende Mondriaaneske zin: 'das Leben wende sich immer mehr von der Natur ab, dadurch werde es 'abstrakt' und also habe die Bedeutung des Individuums zu verschwinden und sie werde auch verschwinden zu Gunsten des Universellen. Als Ergebniss dessen: eine allgemeine Kunst, ein 'Stijl'.' Zoals uit dit en het hierboven vermelde citaat van p.29/30 blijkt, verandert 'De Stijl' hier plotseling in 'een Stijl'.
Hier belanden we op een der fundamentele knelpunten tussen Oud en De Stijl. 'De Stijl' wilde namelijk beslist niet 'een Stijl' zijn, hetgeen mag blijken uit het volgende citaat van Van Doesburg: 'Paradoxaal gedacht en gesproken: de stijlidee als idee van een nieuwen stijl, d.w.z. als vermeerdering der vele stijlen met een nieuwe; als nieuwe ontwikkelingsmogelijkheid; als vermeerdering der vele ontwikkelingsmogelijkheden met een nieuwe, is z i n l o o s en uit den tijd. De stijlidee als opheffing aller stijlen in een elementaire beelding is z i n v o l, spiritueel en op den tijd vooruit.' (De Stijl, nr. 79/84, Jubileumnummer, serie XIV, 1927; 10 jaren Stijl, Algemeene inleiding, kolom 3).
In 'Mein Weg in De Stijl' gebeurt nu het volgende: De Stijl wordt een Stijl (van Oud) om dan als Ouds De Stijl te worden herboren. Het bewijs ervoor vindt men op p.32: 'Diese beide zu vereinen war seitdem Ziel meiner Bestrebungen. Also die Klarheit, Einfachkeit, Sauberkeit, reine Farbe und die auf direkte Weise pulsierende Vitalität der Arbeiten meiner 'Stijl-Zeit', kombiniert mit der Vielgestaltigkeit der ich im Shell-Gebäude nachgestrebt hatte.' Het is Oud die hier, zeer logisch, zijn Stijl-tijd tussen aanhalingstekens zet; zijn weg in De Stijl gaat immers verder, al komt er tenslotte wel iets heel anders voor den dag dan Van Doesburg zich had voorgesteld: 'Mitarbeit von Malern, Bildhauern, u.s.w., kurz: ein allgemeines, vielumfassendes Bauen. Eine k o m p l e t t e Architektur!' (p.33). Architectuur met schilderijen en beeldhouwwerken van Appel, Rooijackers, Van den IJssel, undsoweiter, het complete Bauhausidee dus.

Wil men zich De Stijl persoonlijk toeëigenen, dan staat men voor het feit dat er, behalve de grondlegger Van Doesburg, nog andere medewerkers waren. De bijdrage van deze andere Stijl-leden moet dan in een zodanig licht worden geplaatst, dat men zelf als enige overwinnaar uit dit 'louteringsproces' te voorschijn treedt. Dit kan men vinden op p.24 en 25, waar men op deze, weinig elegante, passage stuit: 'Mit Ausnahme von Rietveld, der seinen eigenen Weg ging, von Wils, dem 'De Stijl' nur mässig am Herzen lag und von Van 't Hoff, der in dem Umstand, dass es faktisch noch keinen 'Stijl' gab, einen Grund sah sich weiterhin vom Bauen abseits zu halten, bewegten die Mitarbeiter von 'De Stijl' sich hauptsächlich auf abstrakt-aesthetischem Gebiet. Van Eesteren entfloh diesem später drastisch dadurch, dass er sich auf die Probleme der Städteplanung warf. Dies aber tat er so durch und durch 'to the point', dass sein anfänglicher Enthusiasmus für die Schönheit des Abstrakten durch eine sehr alltägliche Praxis doch einen Knacks abbekommen musste.'
In zijn haast de taak der geschiedschrijving over te nemen, is de volgende Stijlmedewerker op wie Oud een aanval doet: Mondriaan, die hij eveneens indeelt bij hen die met hun dogmatische, abstracte esthetiek getracht hebben de architectuur te 'verzwakken' en 'in de war te brengen'. Op p.23 levert Oud zijn bewijs: 'Ein schlagendes Beispiel dafür kann man beobachten in dem Atelierinterieur eines so hervorragenden Mannes wie Mondriaan, in New York. Die ganze Auffassung, sowohl von dem Interieur wie von dem Mobiliar zeigt, vom Standpunkt des Architekten aus gesehen, ein geradezu chaotisches Bild.' Nu kan men van Mondriaan veel beweren maar iedereen, architect of geen architect, zal het erover eens zijn dat 'chaotisch' wel de laatste karakterisering is waarvoor zijn ordescheppend werk, ook in zijn atelierinrichting, in aanmerking komt. Een dergelijke karakteristiek slaat dan ook terug op de steller ervan.
Overigens beseft Oud zelf dat hij nu zijn doel voorbijschiet, want in een onmiddellijk hierop aansluitende zin corrigeert hij zichzelf op deze wijze: 'Mondriaans 'räumliches Wollen' ist gut zu spüren, aber es ist die Komposition eines Malers dem der Sinn für die aesthetische Struktur des Bauens abgeht.' Daargelaten dat Mondriaan hier weer een 'Wollen' toegeschreven wordt - men bedenke dat het ontbreken hiervan volgens

Oud oorzaak was van zijn uittreden uit De Stijl die immers niet meer dan 'Formdogma' of 'Formgesetz' werd -, lijkt het dat Oud zich door dit laatste zinnetje toch nog verder tegenspreekt. Want al eerder, op p.15, stond vermeld: 'In seinem Atelier (bedoeld wordt het Hollandse atelier) waren Staffelei, Stuhl und Tisch alle mit einer anderen Farbe gestrichen, wodurch ein gemaltes 'Raumbild' entstand. Es ist diese Entwicklung gewesen, die von gewaltig grossem Einfluss war auf das Bauen und auf die Innengestaltung in der ganzen Welt.' (Volledigheidshalve dient hier te worden vermeld dat in dit citaat Oud 'diese Entwicklung' ook betrekt op de ontwikkeling van Mondriaans schilderkunst).

Wat echter uit al deze verklaringen van Oud moet blijken, is dat het vroegere atelier van Mondriaan minder chaotisch was dan het latere, in New York. Het verschil tussen beide was, dat het laatste atelier de bekende losse kleurvlakjes aan de wand bezat en het is op deze smalle basis dat Ouds aanval in feite berust. Het plastisch onderzoek te beschrijven dat Mondriaan hiermee voorhad, valt buiten dit bestek, al zal er straks een andere karakterisering van worden gegeven dan die van chaotisch. Allereerst staat men hier voor het beantwoorden van de vraag waaruit deze aanval op Mondriaan voortkomt.

Mondriaan publiceerde in De Stijl een artikel onder de titel 'De realiseering van het Neo-Plasticisme in verre toekomst en in de huidige architectuur' (5e jrg. nr. 3, maart, en nr. 5, mei 1922), dat een volledige afwijzing inhoudt van de lezing die Oud in februari 1921 in Rotterdam voor de vereniging 'Opbouw' hield. De Duitse tekst van Ouds lezing verscheen in zijn Bauhaus-boek 'Holländische Architektur', onder de titel: 'Über die zukünftige Baukunst und Ihre architektonischen Möglichkeiten'. Deze lezing wordt in 'Mein Weg in De Stijl' wel vermeld en het slot geciteerd, maar de schrijver deelt niet mee dat het hier, na zijn uittreden, een van de belangrijkste documenten betreft inzake zijn controverse met De Stijl. Deze geschilpunten zijn echter niet zozeer te vinden in het thans door Oud geciteerde slot van zijn lezing dan wel voornamelijk in alles wat daaraan voorafgaat. Het zou te ver voeren beide artikelen, dat van Oud en dat van Mondriaan, volledig met elkaar te vergelijken; een korte aanduiding en een enkel citaat mogen hier volstaan.

Hoewel Ouds lezing nog doortrokken is van Stijl-ideeën aan Mondriaan en Van Doesburg ontleend, naast invloeden van Futurisme en Le Corbusier, toont hij zich hier reeds de functionalist in spe door het benadrukken van het gebruik van glas, ijzer en beton vanuit een praktisch rationalisme. Voor zover bekend, wordt hier zelfs voor het eerst de term 'Sachlichkeit' gebruikt. Het is deze direct-praktische instelling, ook ten opzichte van de kleur, die bij Mondriaan en Van Doesburg grote teleurstelling wekte. Oud spreekt over de verwering van kleur, waardoor de harmonie 'bereits nach einigen Wochen in Disharmonie verwandelt sein kann. Eine Disharmonie, welche bei Verwendung heller Farbe schärfer in die Augen springt als bei einer mehr neutralen Farbe . . .' (p.75).

In het mei-nummer van De Stijl, 1922, antwoordt Mondriaan als volgt: 'In Bouwkunst gingen eenige architecten homogeen met de 'Nieuwe Beelding'. Zij zochten haar in de practijk te stellen: theoretisch één weg gaande. Onder hen architecten inderdaad overtuigd van de n o o d z a a k eener nieuwe Bouwkunst 'die verwerkelijkt wat onze tijd aan geestelijke en technische vooruitgang kan aanwijzen' (lezing J. J. P. Oud, Febr. '21). Voor het goed recht van het Neo-Plasticisme pleit dat het streven der geavanceerden (buiten het Neo-plasticisme om) in dezelfde richting is - zonder evenwel tot 'consequentie' te komen. De consequentie van het Neo-plasticisme s c h r i k t a f.'

En waarom aanvaardt Oud - als een der geavanceerden buiten het Neo-plasticisme om - geen consequentie? Omdat, zegt Mondriaan: 'de huidige architect leeft in 'de practijk van het bouwen' - b u i t e n k u n s t. Zoo wil hij in dat bouwen het Neo-plasticisme direct realiseeren . . . indien hij ervoor voelt. Dat eerst noodig is het 'als Kunstwerk' te scheppen wordt niet ingezien doordat de inhoud van het Neo-plasticisme niet geheel gevoeld en begrepen wordt. Het 'Kunstwerk' moet de weg zijn tot de realiseering er van 'als onze omgeving'.'

In het vervolg van zijn artikel neemt Mondriaan Ouds bezwaren tegen de verwering der kleur weg eenvoudig door het voorstel er een technisch onderzoekslaboratorium voor in te richten, en gaat dan in op het onbegrip voor Neoplastische architectuur:

'Het ingewortelde begrip dat architectuur met het driedimensionale 'beeldend' zou moeten rekenen doet o.a. ook de 'vlakke' beelding van het Neo-Plasticisme als onmogelijk voor architectuur beschouwen. De architectuur als v o r m b e e l d i n g te zien is echter een t r a d i t i o n e e l e opvatting. Het is de (perspectivisch) visuele ziening van het verleden. In het Neo-Plastisch begrip is deze opgeheven (zie mijn broch. Le Néo-Plast). De nieuwe ziening (ook reeds voor het Neo-Plasticisme) is niet vanuit één bepaald punt: zij stelt het gezichtspunt overal, en nergens bepaald. Zij stelt het n i e t g e b o n d e n aan plaats of tijd (overeenkomstig de relativiteitstheorie). In praktijk stelt zij het voor het vlak (de uiterste mogelijkheid van beeldingsverdieping). Zoo ziet zij de Architectuur als een veelheid van vlakken: weder vlak.' En even verder: 'Door vlakbeelding op deze wijze te zijn eischt de Neo-Plastische Architectuur de kleur, zonder welke het vlak geen levende werkelijkheid voor ons is.' (kolom 68.)

Deze passage is een duidelijk antwoord aan Ouds slordige hantering van de begrippen vlak en massa (het driedimensionale, de vormbeelding waaraan Mondriaan refereert), onder meer in zijn lofzang van het gewapend beton: 'Dagegen ist in Eisenbeton eine homogene Zusammenfassung von tragenden und getragenen Teilen, sowohl als auch horizontale Ausbreitung von bedeutenden Abmessungen und reine Flächen- und Massenbegrenzung möglich.' (Ouds lezing, Bauhausboek, p.73.)

Volledigheidshalve dient opgemerkt dat de tijdruimtelijke opvatting, die Mondriaan hierboven voor de nieuwe architectuur stelt, afkomstig is van Van Doesburg, zoals blijkt uit zijn brieven aan Van Doesburg uit de jaren 1917 en 1918 (Stijl-archief, Meudon).

Hier raken we tevens aan een kernpunt: Ouds opvatting van het Kubisme - 'de nieuwe ziening ook reeds voor het Neo-Plasticisme' in het citaat van Mondriaan hierboven -, die, hoewel onvermeld in 'Mein Weg in De Stijl', tot een der grootste controverses tussen hem en Van Doesburg werd.

Het proces dat zich in Ouds boekje ten opzichte van het merendeel der medewerkers aan De Stijl voltrekt, zou niet compleet zijn, wanneer ook de verdiensten van de oprichter, Theo van Doesburg, niet in het scheve werden getrokken. 'Mein Weg in De Stijl' werd in hoofdzaak geschreven om deze figuur heen, in feite een veel 'gevaarlijker' figuur dan Mondriaan, door zijn activiteit op het gebied der architectuur. In dit ge[...] val leidt het aanbrengen van accentverschuivin[...] gen ertoe dat Van Doesburg, in Ouds appreciatie eindigt als iemand die het gewaagd heeft met de architectuur een kwalijk spelletje te spelen.

In de eerste plaats dient gewezen op de vol[...] gende passage: 'So war es mit seiner Arbei[...] beschaffen, als er eines Tages die Reise zu Mon[...] driaan antrat der in Laren wohnte, in der Nähe von Amsterdam. Abends kehrte er ziemlich durcheinander wieder. Zu seiner zweiten Gattin Lena Milius, und mir, die wir ihn an der Strassen[...] bahn abholten, sagte er: 'Wenn die Malere[...] diesen Weg gehen muss, weiss ich nicht meh[...] was werden soll. Dies ist das Ende.' Diese De[...] pression dauerte nur kurz, bald hatte er seine an[...] fängliche Aversion überstanden und verwandelte sich diese in einen enthusiastischen Beifall. Ungefähr zu dieser selben Zeit beschlossen wir mit dem 'De Stijl' in See zu stechen.' (p.11/12.)

Ter controle van de opmerking die hier Va[...] Doesburg in de mond gelegd wordt, alsook va[...] zijn verdere reactie, zijn er de volgende feiten. Uit Ouds context op p.10 en p.11 blijkt dat he[...] hier het eerste bezoek van Van Doesburg aa[...] Mondriaan betreft en tegelijk diens eerste reactie op het werk van Mondriaan. Van Doesburg schil[...] dert 'konstruktiv-kubistisch' op p.11, waar he[...] bezoek wordt aangekondigd, terwijl de depressie en de aversie na het bezoek al spoedig worden vervangen door enthousiasme, gevolgd door de oprichting van De Stijl, op p.12.

Oud leerde Van Doesburg kennen toen deze, [...] te zijn gedemobiliseerd in Tilburg, zich in Leiden kwam vestigen. Deze kennismaking te Leiden wordt door Oud bevestigd op p.9/10. De laatste door Van Doesburg met 'Tilburg' gesigneerde bijdrage, gepubliceerd in 'Eenheid', heeft als datum 5 februari 1916. Ná deze datum is hij dus in Leiden gaan wonen, waar hij Oud heeft ont[...] moet. Vóór deze datum vond echter het eerste bezoek aan Mondriaan plaats, in januari 1916 (Brieven van Mondriaan aan Van Doesburg Stijlarchief, Meudon).

Heeft Oud de reactie, die hij hier Van Does[...] burg toeschrijft, misschien ontleend - in een eigen versie - aan Bart van der Leck? In M[...] Seuphors 'Piet Mondriaan' komt op p.138 een passage voor, die treft door haar overeenkoms[...] met die van Oud. Uit een eveneens mondeling bericht van Van der Leck tekent Seuphor o.m. het volgende op: Mondriaan came to my place one day with Doesburg whom I had never seen before. When Doesburg noticed an abstrac[...] painting right on the easel, he exclaimed: 'I[...] that is to be the painting of the future, may I be hanged right now'.' Ook hier wordt gesuggereer[...] dat het Van Doesburgs eerste reactie tot di[...] soort werk betreft. Van Doesburg ontmoette Va[...] der Leck pas in 1916.

Hoe de eerste reactie van Van Doesburg o[...] Mondriaans werk in 1915, dus vóór de door Ou[...] aan hem in 1916 toegedichte reactie, in werke[...] lijkheid is geweest, blijkt uit zijn artikel: 'Kunst Kritiek. Moderne kunst. Stedelijk Museum, Am[...] sterdam. Expositie Mondriaan, Gestel, Sluyters Schelfhout, Le Fauconnier'. (Eenheid, 6 novem[...] ber 1915.) Een paar citaten: 'Mondriaan - D[...] werkstukken van dezen schilder geven van alle[...] den meest spiritueelen indruk'; 'Het midde[...] tot zoo weinig te beperken en dan met niets an[...] ders dan wat zwarte verf op een wit doek me[...] horizontale en loodlijnen een zoo zuiveren kunst indruk te geven is bizonder'; en tenslotte: 'I[...] z'n planmatige constructie is het 'worden' mee[...] dan het 'zijn'. Dat is 'n zuiver kunstelement want Kunst is niet 'n 'zijn' maar 'n 'worden'.'

Van Doesburg zag er dus wel iets anders in da[...]

het einde. Integendeel, er ontstond, na deze recensie, een intensieve briefwisseling tussen beide kunstenaars die tot 1923 zou duren, toen Van Doesburg zich eveneens in Parijs vestigde. Uit de brieven van Mondriaan blijkt bovendien, dat Van Doesburg al direct voorstellen deed tot het oprichten van De Stijl, eveneens op een moment dat hij Oud nog niet had ontmoet. (Reactie op dit voorstel in brief van Mondriaan aan Van Doesburg, gedateerd 20 november 1915, Stijlarchief, Meudon.) Van enigerlei 'depressie' of 'aversie' ten gevolge van de kennismaking met Mondriaans werk blijkt hier dus niets.

De verdiensten van Van Doesburg worden uitsluitend aan diens propaganda voor de Stijl-idee toegeschreven. Op p.12 beschrijft Oud de rol van Van Doesburg als volgt 'Er war der Motor der unaufhörlich antrieb' en op p.21 vermeldt hij: 'Sein Aufenthalt in Weimar war von grosser Wichtigkeit für den Geist des Bauhauses'. Op dezelfde pagina wordt Gropius' Theater in Jena (1922) een zo opvallende ommezwaai naar het abstracte genoemd 'dass man sie ruhig dem Einfluss Van Doesburgs und seiner Verkündigung der 'Stijl'-Theorien zuschreiben darf.' Een theoreticus dus, een goed propagandist, maar geen architect, misschien omdat hij slechts modellen bouwde die niet gerealiseerd werden, zoals Ouds 'hunderte, ja sogar tausende Arbeiterwohnungen'. Echter, om deze architectuurmodellen, die Van Doesburg in 1923 met behulp van Van Eesteren ontwierp en bouwde, gaat het nu juist. Het is hier dat de 'motor' Van Doesburg zijn sterkste en meest baanbrekende prestatie leverde.
Oud ziet het anders. Voor hem ligt Van Doesburgs 'bahnbrechende Arbeit' in het aanbrengen van kleur in projecten van Oud, zoals bij het vakantiehuis te Noordwijkerhout (p.16). Dit aanbrengen van kleur, ondanks de door Oud toegeschreven ver strekkende invloed ervan later op Amerika, werd door Van Doesburg tenslotte toch weer op een onjuiste wijze verricht, en was oorzaak van het conflict tussen hen beiden. Op p.23 volgt een toelichting van deze controverse: 'So z.B. entwarf Van Doesburg für einige meiner Arbeiterwohnungen weisse Türen, obgleich die Praxis mich gelehrt hat, dass ich nie eine Sache von bleibendem Wert machen kann, wenn ich in meinem Entwurf keine Rechnung halte mit dem Lauf, welche das Leben normalerweise nimmt. Ein Gebäude muss auch schmutzige Hände ertragen können, soll es Gemeinschaftswert besitzen.' Het argument is te weinig steekhoudend om er verdere aandacht aan te schenken.
In verband met het ontwerpen van een kleurencompositie van een aantal gelijke deuren, schrijft Oud: 'Streicht man, los von dieser architektonischen Absicht, eine Tür blau und eine andere gelb, so entsteht eine optische Ungleichheit, weil die gelbe Tür viel grösser erscheint wie die blaue' (p.24). Deze optische werking van kleur bij deuren van gelijke grootte, in plaats van bron voor studie te zijn zowel van het probleem vorm als dat van kleur, wordt hier alleen maar aangevoerd als argument tegen het gebruik van kleur.

Merkwaardig is het dan weer te zien, dat ook na zijn uittreden uit De Stijl en zijn lezing van 1921, kleur aanwezig blijft in Ouds architectuur. De eerste afbeelding in 'Mein Weg in De Stijl' is een kleurenreproduktie van zijn café De Unie te Rotterdam, 1924/25, en voordien, in 1922, liet Oud ook nog een aantal kleinere woningen, Oud-Mathenesse in Rotterdam, beschilderen 'mit den Mondriaan-Farben: gelb, rot, blau' schrijft Oud, maar dan toch op de wijze van Van Doesburg. Over deze woningen schreef Van Doesburg aan Oud: 'Ofschoon je beweerde kleur uit de architectuur te willen houden, hetgeen ik kan begrijpen - hoewel niet appreciëren - beschilder je nu zelf alle deuren blauw, raamhout geel enz. - zie Bouwk. Weekblad - in een complex boerenwoningen. Is dit consequent? Is dat 'n oplossing voor kleur in de architectuur?' (Brief van Van Doesburg aan Oud, gedateerd 11 november 1924, Stijlarchief, Meudon.)
Dit citaat, zowel als de datum van de brief, zijn in velerlei opzicht van kunsthistorisch belang. In de eerste plaats blijkt, dat Van Doesburg hier zijn oude toepassing van kleur - grotendeels beperkt tot deuren en kozijnen - afwijst. Intussen zijn immers de modellen die hij met Van Eesteren ontwierp tot stand gekomen, waarbij de kleur zich niet met de onderdelen maar met de architectuur als geheel ging bezighouden. Ten tweede volgt hieruit, dat hij zijn eerste experimenten met kleur van veel minder belang acht dan Oud, die ze als Van Doesburgs meest baanbrekende bijdrage wil voorstellen. Ten derde blijkt de onmiddellijke uitwerking van Van Doesburgs nieuwere opvatting in de modellen (1923) op het café De Unie (1924/25) waar Oud eveneens grote kleurvlakken in zijn gevel toepaste.

Maar behalve de controverse kleur is er ook nog die van de vorm. Deze is, van Ouds zijde, voornamelijk gericht tegen Van Doesburgs architectuur en vindt zijn oorsprong in beider verschillende zienswijzen van het Kubisme.
Het is in dit verband dat Oud tegen het einde van z'n boekje zijn heftigste aanval doet. Op p.34 staat: 'Mondriaan konnte zwar mithelfen dem Bauen indirekt eine geistige Perspektive zu eröffnen, nicht aber konnte er dogmatisch-formell eine Architektur dirigieren. Die spätere 'Stijl'-Architektur erwies dieses überzeugend weil sie sich zwar für Modelle und Ausstellungsbauten dienlich zeigte, nicht aber für ein zweckmässiges Bauen. Im letzteren Falle passte sie den Zweck der Form an und wirkte krampfhaft. Sie wurde dann im Wesentlichen zur Plastik: lustig für kleine Sachen, zu wenig allgemein für Architektur.'

Wat in dit citaat allereerst opvalt, is de accentverschuiving die probeert te bewerkstelligen, dat de architectuurmodellen uit 1923 hun ontstaan te danken hebben aan Mondriaan eerder dan aan Van Doesburg. Meer openlijk wordt eenzelfde poging ondernomen op p.21, waar Oud de invloed der Stijl-architectuur op Mies van der Rohe bespreekt: 'Aus einer langen Reihe von Entwürfen geht hervor, wie Mies sich anfangs angezogen fühlte von den kubistischen Experimenten der 'Stijl'-Architektur und wie er allmählig Grundrisse machte welche grosse Ubereinstimmung mit Bildern Mondriaans zeigen. Schliesslich gipfelte dies alles in dem Entwurf für den herrlichen Ausstellungspavillon den er für Barcelona machte.' Het is algemeen bekend, en verschillende auteurs hebben er reeds op gewezen, dat hier Van Doesburgs schilderij 'Danse Russe' (1918) als uitgangspunt heeft gediend.

Hoewel Van Doesburg en Van Eesterens architectuurmodellen slechts 'zur Plastik: lustig für kleine Sachen' werden, oordeelt Oud het toch nodig op p.19 te vermelden: 'In 1922 machten Van Doesburg und Van Eesteren ein Modell eines Hauses mit kubistischer Formgebung, das dem Geiste nach meiner Fabrik ähnelte, die kubisti-

sche Formgebung jedoch gewissermassen zu einem Prinzip abstrahierte.'
Begrijpt men het goed, dan stelt Oud hier dus zijn fabrieksontwerp (1919) als eerste voorbeeld van Neo-Plastische architectuur, dat op zijn beurt weer voorbeeld werd voor de modellen van Van Doesburg en Van Eesteren. Wie Ouds fabriek echter nauwkeurig beziet, zal tot de conclusie komen dat het volledig Wrightiaans is. Dit stemt ook meer overeen met de feiten uit de beginjaren van De Stijl. Robert van 't Hoff bouwde in 1916 twee huizen sterk onder invloed van Wright, bij wie hij studeerde, en kwam in 1918 in aanraking met Van Doesburg en Oud, die hij van veel nieuw materiaal over Wright kon voorzien. Oud publiceerde toen een artikel over Wright's Robie-House te Chicago in De Stijl (1e jrg. nr. 4, februari 1918).
De bouwkunst van Wright is echter duidelijk massief, zoals ook Ouds fabriek, waarom het zonder meer doortrekken van dit soort drie-dimensionale architectuur in de modellen van Van Doesburg en Van Eesteren niet opgaat, aangezien hier de eerste pogingen worden gedaan massa te doorbreken en een vier-dimensionale architectuur van vlakken te scheppen.
Het volgende citaat: 'Im Jahre 1919 machte ich den Versuch, in einem Fabrikentwurf dreidimensional das zu erreichen was Mondriaan zweidimensional in seiner Malerei verwirklichte. Den Gegensatz von Linien und Farbflächen übersetzte ich von den Bildern in die Architektur dadurch, dass ich Offenes gegen Geschlossenes stellte, Glas gegen Wand . . .' (p.17), slaat dan ook niet op de feiten. Er is in dit ontwerp geen tegenstelling tussen glas en wand in de zin als door de Stijl-architectuur werd gezocht in de modellen, en gerealiseerd bijvoorbeeld in Mies van der Rohe's Barcelona-paviljoen (1929) en, in mindere mate, in diens Tugendhat-huis te Brno (1930). Maar er zijn wel massa's die zich aan elkaar voegen.
Wat De Stijl over architectuur als vormbeelding, d.w.z. als driedimensionale massieve vorm, dacht, is reeds weergegeven in het hierboven aangehaalde citaat uit Mondriaans artikel 'De realiseering van het Neo-Plasticisme in verre toekomst en in de huidige architectuur', waarin de nieuwe architectuur duidelijk werd gesteld als een van vlakken. De opvatting van Oud op p.17 is dan ook typisch een weergave van een latere gedachtengang dan die van 1919, en slaat daarom eerder op het in zijn boekje afgebeelde, in dit verband weinig geslaagde, ontwerp voor een woonhuis bij Den Haag van 1960. Als zodanig blijft ze dus pure theorie.

Het probleem massa-vlak hangt nauw samen met het Kubisme, waar voor het eerst in de schilderkunst (vlakke) relaties eerder dan tastbare (driedimensionale) objecten werden uitgebeeld. In de Neo-plastische schilderijen van Mondriaan en Van Doesburg wordt dit tot een consequent tweedimensionaal beelden ontwikkeld.
Ouds opvatting van het Kubisme kan men vinden in 'Bouwkunst en Kubisme' (De Bouwwereld, 21e jrg. nr. 32, 9 augustus 1922). Hij schreef daar: 'Voor mij is het 'kubisme' - als het dien naam dan hebben moet - het proces van ontbinding en wederopbouw, waaraan onze bouwkunst behoefte heeft. Ik acht dat 'kubisme' dus niet het 'komende', maar meen dat het, na te zijn overwonnen, zal moeten plaats maken voor het 'nieuwe', waarover ik elders heb geschreven. Het 'permanente kubisme' van den heer Van Doesburg heeft thans nog slechts 'provinciale' beteekenis voor de verdere ontwikkeling der
nieuwe bouwkunst-idee. Het is het intrappen va
de open deur.'
Van Doesburg antwoordde hierop: 'Zoo beweer
hij (Oud) o.a., dat hij geen Stijl-opvattinge
aanhangt of aanhing', vergetende dat deze 'op
vattingen' uit de consequenties door de schilder
getrokken, zijn ontstaan en eerst daarna syste
matisch door architecten als Oud en Hoste zij
overgenomen. Teruggeschrikt voor de conse
quentie bleven deze 'opvattingen' bij hen slecht
theorie. Als niet voornamelijk schilders ze ge
realiseerd hadden, zouden alleen doo
theorie de nieuwe beeldingsbeginselen gee
richtsnoer geworden zijn voor het jonge beel
dende Europa. (. . .) 'De Stijl', het orgaan de
nieuwe beelding, verdedigde het Kubisme slecht
in tweede instantie - als beweging die aan haa
voorafging. Van een permanent Kubisme is nen
gens sprake, terwijl Ouds definitie dezer over
gangskunst bewijst dat hij in de praktij
zelfs aan een provinciaals Kubisme niet toe
kwam.' (De consequentie van de pen en d
teekenhaak; De Stijl, 5e jrg. nr. 9, septembe
1922.)

Het Kubisme, door Oud gezien als proces va
ontbinding en wederopbouw, verklaart waarom
hij in zijn 'Opbouw'-lezing niet wist, of hij n
over 'Flächen-' dan wel 'Massenbegrenzung
moest spreken, zodat hij dus maar beide neer
schreef. Dit gevoegd bij zijn afkeer van Mon
driaans atelier in New York, berustend op de be
kende losse kleurvlakjes aan de wand, he
'krampfhafte' van de architectuur-modellen va
Van Doesburg en Van Eesteren, maken het be
grijpelijk waarom de universele geest van D
Stijl in de schilderkunst van Mondriaan en d
architectuur van Van Doesburg hem wezenlij
vreemd bleef. Na 1920 verruilde Oud dan oo
universalisme voor klassiek functionalisme
waarvan hij zich krachtens zijn lezing van 192
als een der grondleggers mag beschouwen.
Maar het functionalisme heeft, zoals Van Does
burg in 1923 al voorspelde, thans zijn 'anato
mische, constructieve verstarring' bereikt (D
betekenis van kleur in binnen- en buiten-archi
tectuur; Het Bouwbedrijf, nr. 21, 26 mei 1923
p.234). Het is hierom dat nu De Stijl moet worde
gekoppeld aan Ouds Functionalisme in een po
ging vanuit dit compromis als Ouds De Stijl t
worden herboren. Ouds 'ein Stijl' betekent than
De Stijl op zijn wijze: een praktisch-realiseer
bare, rationalistische De Stijl. Vandaar de tite
'Mein Weg in De Stijl'. De historische feiten wi
zen het anders uit; de enig juiste, maar mis
schien minder interessante titel voor dit boekj
was geweest: 'Mein Weg in (m)einem Stil'.
Op de laatste pagina schrijft Oud: 'Den Dran
nach Abstraktion erfordert Ergänzung durc
Streben nach Melodie. Reine Abstraktion ist wi
Religion ohne Menschlichkeit. Menschlichke
ist Leben in der fliessenden Fortsetzung de
täglichen Existenz. Lauf und Rhythmus der täg
lichen Existenz verlangen in der Architektu
Melodie.'
Zuiver abstracte beelding gezien als onmense
lijk, als anti-sociaal heet het elders, het zij
weer de argumenten van de Realist. Het evenmi
onderkennen van de homo ludens in Mondriaa
met zijn losse kleurvlakjes aan de atelierwand
en in Van Doesburg die reeds een eigen mel
die schiep in zijn tijd-ruimtelijke architectuur,
het tekort van de Rationalist. 'Mein Weg in D
Stijl', in wezen een geschrift tegen De Sti
is een krampachtige poging waarin slechts ee
droevig, gespleten lied te beluisteren valt.

JOOST BALJEU

CIAM

The remark contained in the document Giedion distributed, stating that it was Team X who desired to maintain the name CIAM, is not based on the facts. In order to avoid further misunderstanding I should add the following to what I wrote previously concerning the above document *.
It was during a small meeting held in La Sarraz in 1959 to discuss the possibility of reorganising CIAM, that I advised those present (in answer to a question posed by Giedion as to whether the name CIAM should be maintained) not to give up the name until those who desire to work together in one form or another had made a clear decision. It seemed to me that the problem of the name was hardly relevant at the moment since the basic problem was to discuss whether contact should continue at all, and if so, in what form it should do so.
It became quite clear during the Otterlo-meeting in 1959 that the most effective way to tackle the problems, we are concerned with around 1960, would be to work individually as well as in small informal groups. Team X should be regarded as one of these groups. Perhaps others will follow. Team X feels that confrontation with other groups, should they exist, in order to compare work and ideas could be very fruitful.

The idea of the postbox was generally accepted in Otterlo in order to facilitate contact between those who desire contact. It constitutes a functional focal point for communication and avoids the pitfalls of a formal and static organisation. The principle of dynamic informality, it should be stressed, is fundamental to Team X's conception of a creative group desiring to tackle the problems relevant to architecture and urbanism at this moment. This no doubt reflects a different moral attitude, different not only with regard to our changed task as such, but also with regard to the way individuals can best penetrate together the changed problems the task implies.
In the light of the above the unanimous decision made at Otterlo (it appears that some agreed half-heartedly, even grudgingly) to carry on activity without the name CIAM was both reasonable and natural. Whether CIAM as such wishes to continue or not is a question those concerned with CIAM must decide for themselves: a lot of misunderstanding has already resulted from their failure to do so.
Our decision to use the name CIAM no more does not bear directly on the question of CIAM's existence. I wish to make this very clear.
Some further misunderstanding may arise from the statement 'the moral function of architectural expression has to be introduced', contained in the pink postboxletter of 27-12-1960 *.
* See Forum nr. 5, 1960/61, pp. 189-191

I received a letter from Gropius in which he rejects this statement contesting 'that social responsibility was ever dominantly in CIAM present as everybody can see from the publications'.
Apart from the fact that 'social responsibility' and the 'morality of architectural expression' are by no means the same thing, the difference is very significant, since the former is contained in the latter, the latter not in the former.
I cannot agree with Gropius that the social responsibility of which he speaks was 'ever' alive in the CIAM movement. Postwar CIAM proved that this was not so.
After discussing this with Van Eyck I should like to reply as follows:
The social responsibility which characterized the activities of CIAM's first years, formed its specific morality, but faded as the years went on. After the war it became more apparent at each congress that what had characterized CIAM in the beginning was all but lost. This fact was reflected in CIAM's static institutional form; in its arbitrary and inadequate commissions and method of study; in the nature of human relationship at the actual congresses; as well as in the professional activities of many individual members at home.
At the same time it must be stated that CIAM's 'social responsibility' and basic principles, perhaps valid in 1929, are no longer sufficiently valid to-day.

J. B. Bakema
Posthoornstraat 12-b, Rotterdam
27th January 1961

Post Box for the development of the Habitat
Boite Postale pour le developpement de l'Habitat
Briefkasten für die Entwicklung von Habitat

author auteur Autor	town ville Stadt	date date Datum	subject sujet Subjekt	main points points essentiels wichtigste Punkte
Oskar Hansen	Warsawa	1-1-'61	the open form in architecture - the art of the Great number	we had been drawn together by Doubt. May be that we supplant it with Faith and we shall then become Revolutionist.
Philip Thiel	Kamakura-Japan	Dec. '60	a program for research and education for architectural and urban space	a number of suggestions (illustrated) made for the improvement of the spatial education of architects
Eduard Sekler	Cambridge	20-1-'61	wrote a brief summary in relation to the critical letter circulated by him about Otterlo	Sekler will still send this summary to Postbox and proposes to start work on the positive commitment of our calling and not to bother with anything else which might detract.
Gropius	Cambridge	9-1-'61	about pink Postboxletter	see yellow Postboxletter
Giedion	Zürich	6-1-'61	about pink Postboxletter	see yellow Postboxletter
Franco Albini	Milano	23-1-'61	likes to stay in contact with work of Team X	

Errata

Forum nr. 6-7, 1960/61.
blz. 205 De Milde Raderen van de Reciprociteit.
In de kunst werden verwante polariteiten eveneens in hogere dimensie opgevangen, beeld, ruimte en beweging met elkaar verzoend: . . . moet zijn:
In de kunst werden verwante polariteiten in dezelfde hogere dimensie opgevangen en in vorm, kleur, klank, woord, ruimte en beweging verzoend.
Daar de betekenis van de gedachtengang hierdoor verloren gaat worden de betreffende alinea's hier volledig herhaald:
In de wetenschap werden vele dergelijke polariteiten in een hogere dimensie opgevangen en verzoend: ruimte en tijd, energie en materie, rust en beweging, macro en microcosmos, bewustzijn en onderbewustzijn enz.
Dit was alleen mogelijk door de erkenning van de relativiteit. Als gevolg van de subjectivering van de wetenschap door de relativiteit staat dit 'objectieve' rijk niet meer diametraal tegenover het 'subjectieve' rijk van de kunst. Subject en object zijn blijmoedig in elkaar gevloeid.
In de kunst werden verwante polariteiten in dezelfde hogere dimensie opgevangen en in vorm, kleur, klank, woord, ruimte en beweging verzoend: droom en werkelijkheid, mythe en realiteit, organisch en anorganisch, geest en materie (alle tezamen grondslag van de metamorfose); massa en ruimte, tijd en ruimte, rust en beweging enz.

Bij afbeelding 46 en 47 wordt verwezen naar een tekening op blz. 219; dit moet zijn blz. 217.

The Medicine of Reciprocity Tentatively Illustrated. page 237, 2nd column.
Place and occasion constitute each others' realization in human terms. Since man is both subject and object of architecture, it follows that its primary job is to provide the former for the sake of the latter.
'the former' refers to place not subject; 'the latter' to occasion not object.

English text Forum 8 '60/61

SCHINDLER, A SPACE-ARCHITECT

The work of Schindler especially assumed significance by the way in which, while making his plans, he already developed the architectonic form when formulating the commission, developing it further while determining the construction and finally while leading the execution.
Much of his work was both designed and built by him.
Sometimes he was architect and contractor at the same time.
Drawing up the building programme was to him and his employers an experience that was still talked about with pleasure and conviction by the occupants, whom I met in some of his houses in 1959.

— every building had to be supported by an educational campaign reaching everyone concerned and in many cases including the owners. (1949, letter to School of Architecture, Los Angelos) —

Each house must have been to him an experience of relations between men, things and space. Whoever sees how in California nature with its slopes and trees is mostly lost under endless rows of big and small houses, is the more struck by the houses of Schindler, who turns slopes and trees under the Californian skies into active elements in the daily lives of the occupants of his houses.

— the topography of the region is a deciding factor for the location and inner articulation. (1949) —

Because of its flatness, the bigger part of Holland is often more vulnerable than California and it seems to me that — if with the imminent indigestion of our overpopulated conurbation of Holland, we will not learn to build with a same respect for our nature as Schindler had for the nature of California, the chance to experience space daily will be lost here even sooner than in the residential areas of, for instance, Los Angeles.
At Neutra's home my wife and me met two young architects from Vienna and Paris, Hans Hollein and Jean Louis Veret.
Than offently together we did meet houses and men which gave us understanding for the architectural evolution around Los Angeles where you find work of Irving Gill, Frank Lloyd Wright, Schindler, Sam Rodillo's watchtowers, Neutra, Eames.
Much material for this publication became available thanks to Hans Hollein.
The views of Schindler are illustrated in this issue of Forum by three of the approximately 200 houses built by him from 1920 until 1950:
— The Lovell holiday house (1926), a house on a beach;
— The Falk-Sachs apartments (1923), a group of 16 different houses in Los Angeles, grouped against a slope;
— Pueblo Ribera (1924), a group of 12 identical holiday houses near the coast of the Pacific, grouped along patios and built by a sliding-form system designed by the architect.
The Lovell holiday house (2, 3, 4.) draws a strip of beach into the interior by application of joists formed to carry and, at the same time, to cause the relation between the various floors and the beach to be experienced in the total space of the interior, because of their plastic form (3). Consequently the function of the form. Schindler has, during the period of 1920-1950, continually made clear how the original conception of architecture by Sullivan, under the influence of the German functionalism, shrunk to an anti-art movement.
It is useful to know this, because this shrinking is still going on in Holland too and at the moment, with our urban expansions by massive house-building, it begins to become the view of the authorities.

— modern architecture cannot be developed in the hands of the engineer, the efficiency expert, the machinist or the economist. It is developing in the minds of the artist who can grasp 'space' and 'spaceforms' as a new medium for human expression. The development of this new language is going on amongst us, unconsiously in most cases, partly realized in some. It is not merely the birth of a new style, or a new version of the old play with sculptural forms, but the subjection of a new medium to serve as a vehicle for human expression. (Dune Forum, February 1934) —

The Falk-Sachs apartments are located in a suburb of Los Angeles, on a strongly sloped site, cornered by the Edge Cliff Road and Lucile Ave. The corner apartments were built in 1939 (the owner occupies the top flat), the remaining 12 (1923-1939) are rented apartments. Besides these there are 2 studios, and a garage for each family.
In the four corner houses the oblique-angled encounter between the 2 bordering streets may be experienced by architecture as far as the inside of the house and on the terraces (5). The sloping site has remained a reality in the houses by means of differences of height (6, 7 and 8).
This is even more strongly the case in the remaining houses that have been shaped into rooms by means of flights of steps, doorways and terraces taken from the slopes, causing the location to be experienced differently in each of the 16 houses.
To this purpose Schindler designed a wood-construction that could be executed with limited wood-measures because of a balanced use of cantilevering and bedding (10). This construction has, for the bigger part, been plastered to relive the risk of fire, but is still visible above the roofs (11). There it forms a frame-work, which, together with the overgrowth, gives an isolating layer of air above the roofs. Because of this verdure the roofs look like gardens when seen from the flats that rise above them. This frame-construction is to be found everywhere above terraces and near entrances (1, 13 and 14).
By allowing soil and space to be experienced by a constructive space-structure, architecture became functional for building rooms for anonymous employers, like swallows' nests hanging on space.
Round about 1925 the Schindler frames (9) were revolutionary in the American building world, in which at the time the balloonframe was still mainly used. The balloon frame (see: Giedion: Space, Time and Architecture, p.269) makes walls that limit the periphery of the house to the wall.
The frames of Schindler are perpendicular to the outer walls and make a periphery possible by means of gradual transitions of naturally surrounding space into living-space (sketch of joist).

— the balloonframe presupposes a boxshaped building and cubicle rooms with large wall areas and small openings, solid partitions, a superimposed sloping roof with small projection of decorative character only.
The space-architect thinks in terms of articulated space-forms. Only the architect devoid of feeling can fail to respond to the rhythmic underton which the standard equal spacing of joist an studs gives the building and only coarsenes allows him to break that rhythm by introducin arbitrary unrelated dimensions into his layou We human beings are unable to understand bot time and space without a rhythmic key which th architect should provide in his plans.
Rhythm is a space relationship. It cannot b achieved by an arithmetical repetition of th same part but must be maintained by relate spacings of parts whether they are similar not. (Architect and Engineer, April 1946) —

— The construction has to permit the house be variable in design. Only the structural for units and the movable parts of the house hav to be standardized, not the complete house.
Factory-methods are used were they should b used for units.
Variations in the assembling of these units wi allow utmost individualisation of the whole. Th use of a standardized factorymade house en lessly repeated does not allow any feeling individual ownership to develop, and in cons quence growing neglect will turn the neighbou hood into a slum.
Every man plays with the thought that he himse his character, his family, his person is in som fashion unique. This particular sentiment is va able in its effect, both for the individual and society, and its elimination would only create ne problems. (1933) —

How Schindler, setting out from 12 identi ground-plans, succeeded in enabling us to e perience the surrounding space as seen fro each house, in 12 different ways, is to be see in his Pueblo Ribera group at La Jolla (1924) (and 16).
Each house has been built by application of sliding form construction, thus causing walls horizontal slabs of concrete, using only litt wood for forms (18). As early as 1921 he mac his own house by way of slabs of concrete, cas ed horizontally on the ground and later on place vertically. The encounter of those vertical slab was sometimes celebrated by a strip of glas (17).
In his Pueblo Ribera group the encounter of th houses by means of the designed patios becam a feast of space. Each house obtained its inc vidual significance through its relation to th adjoining houses.

— An attempt was made to achieve an organ whole out of the aggregation of small units, i stead of just mechanically repeating them. Eac house received individual character through i relation to its neighbour and through variatio in the design of the woodwork. Roof, terrace, pla court and livingroom join into forming one livin space. A uniform scale is maintained througho by using a scheme of equally spaced unitline for the whole layout. Each house is apparent formed by a series of upright slabunits; the sla units used to form the enclosures, are made concrete and those used to screen the openin (20, 21) are composed of wood and glass. these slabunits are joined by recessed lin which result from the use of form guides.
The horizontal grooves between courses of t wall do not appear on the links and do not co tradict the monolithic character of the slabun Architecturally the recessed links are as chara teristic of the modern slabwall as the pilaster w of the traditional plastic Masonry wall (1924)

— The essential difference between the engine and architect is that the former's intent is entire civilisatory whereas the architect is both t child and the creator of a culture. His source

the life character of a group nationally or locally defined, a source emitting a subtle unconscious influence to which he is forced to submit. (Architect and Engineer, April 1946) —

Schindler received his training from Otto Wagner in Vienna, where, at the same time, Adolf Loos wrote and built his 'ins Leere gesprochen'. In 1914 he went to the U.S.A. and later on worked for Frank Lloyd Wright. Partnered by Richard Neutra, who then also had come over from Vienna, they made a project for the building of the League of Nations in Geneva. One of Neutra's first houses, namely the house for the Lovell family of Los Angeles, is determined strongly by Neutra's feeling for space-dimensions as well as by the space-construction ideas of Schindler. Many of his publications explain how in 1928 Schindler considered the Neue Sachlichkeit (Funktionalismus) to be a danger to the function of architecture as an art of making space in life of man, as it was originally meant by Sullivan in his 'Form follows function'.

— The German functionalist expressed the mind of a people who had lived through the first World War, clad in uniforms, housed in dugouts, forced into utmost efficiency and meager sustenance, it had no thought left for joy, charm and warmth. (Notes on Modern Architecture, 1944) —

— The 'functionalists' ask us to dismiss architecture as an art. They want to build as the engineer does, producing 'types' without other meaning but that of function. They limit themselves entirely to the problems of civilization, that is the struggle to adapt our surrounding to our limitations. They forget that architecture as an art may have the much more important meaning of serving as a cultural agent, stimulating and fulfilling the urge of growth and extension of our ownselves. (Dune Forum, February 1934) —

These last few words are then one of the formulations that in 1947 at Bridgewater could hardly be added to the aims of CIAM (. . . and to stimulate men's spiritual growth . . .).

In the architectural movement that broke through 19th century formalism, the space-artists have always had a hard time under the roof of Sachlichkeit and Funktionalismus. As early as 1933 even Duiker felt the need to explain to van Tijen in '8 & Opbouw', p.156 ' . . . clearly stating the problem is spiritual conception . . .'

It seems to us that until to-day, 1961, we still have not been able to state the problem . . . Dutch mass house-building . . . clearly, and that therefore it is a good idea to remind ourselves of artists like Schindler, who used their imagination at the source, that is to say, when formulating the building programme together with his employer.

This is difficult when it concern mass house-building, for the employer became anonymous, but will it therefore not be the more necessary to make available as many variations for the 'play with space' as possible, instead of as few as possible?

Of course, the latter is cheaper than the former, but who can estimate the damage done to mental public health, because it is denied these variations of the 'play with space'?

— Prefabrication shall permit individualization of house and garden. Unless a personal relation can be established between house and occupant both will become meaning-less cogs in a social machine without cultural possibilities. Such personal relationship insures maintenance. (A Prefabrication Vocabulary, point 4, 1936) —

There is still something else which, in my opinion, causes Schindler's work to deserve attention again in this period, namely: the many of transitional elements of space, which determine the peripheral character of his work. In our time, stronger than Schindler in his time, we experience how the permanent scale of 'bed and table' is confronted with the ever-increasing scale of our production and rationing system with its automated industrial halls and its 6-lane motor roads.

Just as our retina may be damaged by a too sudden transition from extreme dark into extreme light, it might be harmful to the human mind if the transition of the scale of bed and table were not diaphragmated (gradually effected) to the scale characterized by the 6-lane motor road.

The high domestic building will certainly have a function here, which at any rate is more than has been assigned in various publications lately, namely: '. . . to be allowed to be a town-planning accent . . .'.

But than in such a domestic building the transition from surrounding total space into the various houses in the building will have to be formed architectonically in the periphery of the building, and as many variations of habitation as possible will be able to be promoted by the construction system that is to be selected.

The domestic building will have to be located near landscape-parklike space and, moreover, will be a means to introduce this parklike space to the other forms of dwelling, without decreasing the current building density.

Life demands this. Would it not be worthwhile to sociologists and doctors to try to investigate to what extent the function of space experience may be important in connection with the total health of man?.

This seems to me more important than finding out once more the fact that there are so many people who, by preference, would have a house with private garden in the overpopulated conurbation of Holland.

In Transition (1950) Adelbert Ames published the following on the influence of plastic space forms on human behaviour:

— the processes that underlie our perception of our immediate internal world and those that underlie our perception of social relationship are fundamentally the same . . . —

— the insights gained in the study of visual sensation can serve as indispensable leads and more effective handling of the complexities of social relationships . . . —

The experience of architectonic and town-planning space might be of the same importance to man as breathing in oxygen.

— the space-architect sees the house or the whole town as articulation of one cosmic space. The house becomes an organism in which all rooms are related to each other representing variations of one basic theme. The house becomes a weave of a few basic materials used to define his space forms. (The Contemporary House) —

We publish these views of Schindler in order to explain what was described in Forum as 'different thought'.

In the modern expansion of our towns too little attention is paid to space experience while making building-programmes.

With the post-war housing-shortage this was understandable, but at the moment while in Holland the biggest need is past and while the prefabrication of complete types of dwelling is encouraged by the authorities, it is important for the same authorities to consider the function of space experience in the total life of man and, for instance, sociologists could investigate why it happens that most of the architects working on mass house-building prefer their own house to be outside the atmosphere determined by it. At a recent forumdiscussion at the 'Bouwcentrum' (14-3-'61) it struck me that the architects who argued that the present building policy gave them enough scope for designing, prefer themselves to live near the far-away corner of a park, with a sea-view, in an old house on a canal, on the edge of a wood, in an old form that has been altered, and so on.

After all, every one of us wants to live in such a way that he has an own window at the universe and this is a common human quality we have to reckon with, especially in the enlargement of scale that takes place, of our housing production process that is becoming industrialized.

How big the human need is to assert oneself in space in one's own way, became evident by the exaggeration with which this happens in our bungalow districts. There it is an excess, caused by the shortage elsewere, and this too is a social problem!

We will have to build as many variations of space experience, with the connection belonging to it, as possible, for the anonymous employer too. Only then will we help to promote democracy by building.

Or must this idea of community even longer be threatened to death before we can make the joint effort to help realizing this with architecture?

It is a pity that, at the above-mentioned forum-discussion at the Bouwcentrum, the inclination to label each other's views got the upper hand when van Tijen held up page 188 of this periodical, describing it as 'foolery'. When the chairman had expressed criticism and after some protest from the audience, the word 'foolery' was taken back but the so-called breach between the generations is needlessly (and probably by van Tijen unintentionally) simulated by this labelling and diverts the attention from our real task at this moment. Those architects who want to play the game with the hand that holds a fulfillable contract, ought to be glad that others want to try anew, using all cards of the game.

Will the jury for the occasionally dawning national housing-competition, be composed in such a way that entries, putting forward views on housing different from the usual ones will not be turned down as 'foolery'?

Could such a competition not be an inducement to looking at the housing problems of Holland and its conurbation in connection with the scale that is becoming reality because of the European thought?

The population of the triangle Antwerpen-Amsterdam-Ruhr will join in an industrialized production-process of which the great scale and the intensive rhythm will have to be compensated by the surroundings in which one lives, for instance by way of daily experience of landscape.

The position of Holland in this new Europe would be strengthened if, for instance, we were able to form a domestic area fitting those future conditions of employment.

The views with which we have developed our domestic areas during the period of reconstruction that is now practically over, are certainly insufficient. Actually they are still founded on a shrunken idea of a garden-city, in which trees usually have to make up for the lack of cohesion between architectonic and town-planning space. Making the conception of infinite (total) space more of a daily experience to everybody by means of architecture — town-planning and thus giving our urban expansions their highest future value, seems to me a task for which we must have vision that does not bear labelling. (see also: Fo-

rum 6, 1957, p.193 and 'Towards a total architecture' Architectural Design 1959).

— Modern architecture will spring of a vision of life as it may be possible in the future. (1939, Biographical Notes on Schindler, by Ellen Janson) —

In Holland with its urgent shortage of spaciousness (this is not the same as space) we need architects who comprehend what Schindler in one of his last letters (1950) wrote to the editor of Architectural Forum in New York about a little sum that in 1957 also cropped up in the Dutch Forum page 191:

— Let's hope that the U.N. buildings in New York are the final apotheosis of the approach to architecture called the 'International Style' and that we finally realize that 1 + 1 = 2 is only true in mathematics but that in nature and art 1 +1 must become 3. —

Architecture as a space-art is of service in life of man in order to let him understand the wonder of total space. Wonders avoid calculations.
Bakema.

TOWARDS A VERTICAL RESIDENTIAL AREA

Although the presence of the high domestic building in a town is taken for granted, it has, apart from, at best, a conspicuous volume, not yet led to a way of living that could be regarded as a real solution.

When it appeared that, with regard to the building density, and within the framework of the sanitary and town-planning standards of respectability, the results were less favourable than had at first been anticipated, faith in the possibilities of the high domestic building as a general solution has decreased greatly, and, strictly speaking, it is still recommended as a vertical accent only — an indispensable part of the abstract-town-composition.

Generally the view is taken that living high above ground-level is something reserved for people living on their own and for the smallest families, because children are entitled to a direct contact with the ground. Undoubtedly that is where there are the greatest possibilities of expansion, but when we take into account the fact that the vast majority of them are housed in blocks three or four storeys high, so that there is no question of an identification with one's own home, it appears that, for the greater part, they live too high up to be in contact with the ground and too low to experience the view as a relief. The fact that the high domestic building, notwithstanding the perspectives offered by living high up, as yet as not resulted in a form of living acceptable in principle to every category, is due to the complete lack of shape of the communal area within the building. Between the common entrance to the building and the front door of each flat there is generally only a system of cavernous corridors; an anonymous area in which people who only mind their own business are accommodated on top of one another and next to one another, while the use of the same lift is their only collective basis. The denial of everything that exceeds the minimum space considered to be essential for reaching one's front door indeed renders such a building completely unsuitable for habitation of whatever kind; even the most perfected flat cannot make up for this, and the fact that low building is preferred by most people is therefore not at all surprising.

The only man who has continued to regard the domestic building as the universal solution is Le Corbusier.

Through the 'roof' of the cité radieuse he proves that it is possible to raise that bit of ground that is not only an essential condition to such a way of living but at the same time gives it a new purport.

The fact that children know themselves to be on the ground on this piece of rock plateau-town is a height relativity, characterizing the vertical residential area. Inside, however, anonymity prevails too, for the relations between the living-cells are practically of no significance as yet.

Because of the way they have been built, the corridors are grandiose cavities, but they have not yet become streets.

In the domestic building shown here, by v. d. Broek, Bakema and Stokla in Berlin — the immediate cause of these observations — the communal inner space determines the flats as much as it is determined by them.

Private area and public area are, as it were, one another's remaining space; they exist thanks to each other's presence.

The inner passages have not yet become streets in the litteral sense of the word here either, but they lead to an outer court, thus making clear the intention to make them into a place as well as a passage.

These loggias, belonging to everybody, provide a collective number of families with a place to sit outside, within the periphery of the building, which thus has become their building, from where one can overlook the town.

Here the children who are still too small to leave the building without supervision, can play outside in the vicinity of their own home.

This domestic building is one of the last elements completing a district that otherwise has become a painful demonstration of what may happen, even under the most favourable circumstances, when one starts from a town-planning design of dwelling blocks loosely grouped in space.

In this case it is difficult to put the blame of the failure on the individual achievements of the architects; there will be few town-planners who have seen such a choice collection of names let loose on their work, while the fact that most of them are clearly not up to the mark is quite immaterial.

The fact that planning is no guarantee for totality appears from the result, a number of blocks, indistinct like tombstones in a draughty space where everything seems too small; the building density as well as the remaining space.

The tower put down in these surroundings by v. d. Broek, Bakema and Stokla, is quite different from the others in the row ofwhich it forms part. It is not a tower in the classical sense of the word; not a static construction with a strongly marked vertical tendency and a clear beginning and end, but more part of a structure that can be imagined extended in two directions, and of which each arbitrarily chosen unit may be used as a building.

In order to become a tower the section had to be taken in such a way that width (determined by the depth of one living-cell) and length would be about equal, consequently the last imaginable in order to make clear the structure and the flexibility of the design.

In the design for Kennemerland (see Forum 1, 1960/61) we see similar domestic buildings with the same structural intentions but shown to better advantage, the more so as there they appear two at the time as part of a bigger town-planning entirety.

The central point of the whole design is the vertical shifting of one half of the building with regard to the other, causing a difference in level of half a storey, which divides, as it were, the flats into front part and back part, connected always by half staircases.

That is how the various parts of the house become connected more closely than in the case with the splitting up of the two levels in the usual maisonnette types.

Without further proof it is clear that this system, because of the possibilities of vertical variation, has the added possibility of a strong variability in plan.

In the end façade this internal shifting is shown in the periphery of the building; in the final form of the block, high up as well as at the foot of it, but especially in the loggias where this is even emphasized by the corridors that project alternately and by showing their smaller size.

Undoubtedly this is the most captivating aspect, and the key to the whole building.

Loggias, as they have been realized in Berlin, ought, just like lifts, to belong to the standard equipment of such a building. That this has not happened is due to the fact that in the space that it would have required — space that would have cost much money, bringing in nothing — it might have been possible to fit in a flat! The fact that these square metres have been successfully filched from the clutches of housing specialists is the result of a way of spending time that seems to us, for the time being, more profitable than propagating minimum dwellings at the cost of the lowest income groups.

What would happen if we were to take away one flat from every existing gallery and use the space thus created in behalf of the remaining flats together . . . ?

What one receives in return is the absolute minimum piece of street for every dwelling raised from the ground, street that is not only conditional for making living high up independent of family-size but which also incites a form of living that is an enrichment of the living-possibilities.

Though it is true that many are at present occupying themselves with design from which it appears what staggering possibilities may result from thinking in this direction, giving a completely new aspect to one's conceptions of an architect and of architecture; an actual realization, on whatever scale, is as yet a unique thing that carries a step nearer what is at present still impossible.

These loggias in Berlin present us with the problem of how far the architect has to go on building in order to make such an area quite as inhabitable as a street or a square on ground-level.

May we expect people to furnish these places themselves — spontaneously — as a communal continuation of their home?

Limitation to those elements that principally determine the room produces the greatest flexibility, and apparently is challenge to the creativeness of the inhabitants themselves, but — apart from incidental surprises — we may not expect too much of it, because, for the time being, this is too heavy a task for people who are hardly able to turn their own living-room into a reflection of their own personality. Inside the house we have to leave as much scope for individual variety as possible; the limitation of the number of types of dwelling, which is of course necessary, has, as a result of the anonymity of each separate family, erased already too much proceeding on what was considered to be equal to everybody.

The smallest number of families, however, is already less anonymous to us, and since the bigger

the group is, the better our grip on its behaviour, it is in keeping with the task of the architect to carry further his work according as the order of society it concerns, is 'higher'. Outside the front door of a house we are in the street; even when we find ourselves somewhere in a vertical residential area.
Consequently we would like to see here benches, telephone booths, urinals, fire alarm posts, sand pits, giro boxes, shopping centres, pavement cafés, children's scooters, that is to say, everything we may expect in a street on ground-level; not more but certainly not less.
While the communal space within the domestic building becomes more important and while this area and the flats form each other mutually, volume is being affected in its main form.
The periphery starts putting the living-cells and the area in between in a primary position with regard to the whole, while, together with the urbanization of corridor and hall within the building into street and square, thus emphasizing being out of doors, the conception of a building is put in a relative position which, together with the fact that the conception of a town becomes relative by emphasizing being indoors, obscures the border-line between building and surroundings and, as an ultimate consequence, eliminates it. (see scetches)
When the various blocks of buildings merge into one another they together form one bigger unit, which is a better catalytic agent to society in its fluidity of movement and encounter.
In such continuing structures it is possible to articulate a great number of them, because each imaginable group is able to crystallize itself, while pseudo-groups, which can only lead to a metrical repetition of otherwise arbitrary units, have not been isolated in blocks in advance.
A block of buildings cannot represent a certain group, nor can a block, whether it is high or low or, for instance, four storeys high, be significant of a certain size of family. It does not even indicate a certain way of living, that is to say that, for instance, living in a tall building is not just a synonym of living high, because every building, no matter how tall, has lower storeys which it would mostly be senseless to omit.
The further we get away from the soil the bigger the need of verdure will become; the border-line of scents and the maximum calling distance are limits beyond which a certain isolation may appear.
At an even greater height vertical traffic will become more and more important, while there the wind-force may increase to such an extent that outer spaces will remain useful only as hollows.
As our buildings become higher, the character of the streets will change to such an extent that, although, as we have seen, the houses themselves hardly give rise to it, this must lead to a differentiation in the vertical erection of the volume. And, because there is no apparent reason to make the lower storeys of a high building essentially different from those that are just as high, but in another block, of which they perhaps form the upper storeys, the tall domestic building, too, is, as an isolated block, a unity, founded on no other social basis than the crystallization of an overtaken analysis.
Although high building, because of its greater structural dependency, will probably be able to maintain its independence longer than low building, finally it will also belong to this bigger structure.
This means the abolition of such terms as high building and low building; abolition also of the inaccessibility of the isolated domestic building with its main entrance as a superfluous second front door an aggressive partition between the inside that ought to be more of an outside and an outside that is not enough inside!
Abolishing the partition between building and town means that they merge into one another; the continuity of a gradual succession of areas, each being more inside than its predecessor, together: the interior town.
The vertical residential area, seen as one of the summits of this living-tissue, is a real element of the town where each has settled on that spot that seemed to him the one to make him happiest; above the treetops, on the grass, or below ground-level.
Herman Hertzberger

A STUDY COMPETITION

Last year when we had reserved an evening for a discussion of the projects of the L.C.O.-competition organized by the Poorters, it appeared that, to that day, only one design had been sent in.
The answer to our question why none of the Poorters had joined in this competition, was that there were some of them who would hand in a design at a later stage.
'The task had not been easy enough to show results — the task had been too vast, the time too short, we are lazy or timid, we make high demands, we want to produce something that is finished, we do not want to study, but to make a plan, to embody a thought in a drawing.'
The date of handling in was postponed some months. At that date two projects had been added to the drawing already received.
The intended publication of these projects in Forum necessitated a talk with the designers. We found these designers (following a preparatory training) to be people who have not been admitted yet to the actual study of architecture. Beginning by stating this is more important than discussing the projects submitted.
Many students mumble something in approval of the thought that Forum is trying to convey.
A strange spectacle originates, in which some people play the part of the beggars in the alleys of architecture.
They shout — their voices are echoed by the walls and become unintelligible. The alley becomes a wilderness — the players are the ones that cry.
From the edge of the wilderness-alley indistinct voices ring back. (They do not understand anything).
The great masses hang out of the windows and wait, (they understand,) remain passive and think looking is less difficult, looking at the prophet in the wilderness, and they flirt a little with the wall-paper and the paint on the door.
'Denn ich war ja dort, wo der Anfang ist . . . das heiszt so viel als fruchtbar sein.' (Paul Klee)
In Forum 2 (60/61) the training was mentioned that aims at a finishing line, the non-creative training to reach a result. A result fitting the time.
That is why it is no longer possible to disengage oneself from an existing pattern. A detail pattern in which outside is different from inside. A pattern in which we can give shape to neither outside nor inside and in which the periphery is the only determining factor for the relation between them.
Whoever makes himself proficient in this, may be allowed to lean out of the window. Thus they spend their time on things that allow the clear explanation that their creativeness is fed by the unnecessary, the empty.
They turn the abstraction of knowing into truth.. They deny, for they do nothing.
Whoever does not avoid the paradox of the correct answer, knows that the result has reached the limit of criminality. (Aldo van Eyck, Forum 3, 60/61.)
Forming a dwelling-community means occupying oneself with the community. If we start from the fact that, by making people live in one district, this community already exists or will come into existence of its own accord, we are cheating.
'A functional town has to enable individual and social life spiritually and materially to be connected harmoniously . . . We must always start from the human scale and the needs of man.'
Thus Dr. D. de Jonge quotes conclusions of CIAM taken from data supplied by Prof. C. v. Eesteren ('Modern housing-ideals and wishes in Holland', p.36) which, among other things, produced the conception of a district.
The 'human scale' has led to the empty, the underestimation of looking inside. The 'needs of man' have led to a wrong handling of the standard of life. (Forum 5, 60/61.)
The underestimation is neutralized by muddling with blocks (including the communal garden), whereupon the people themselves must provide the 'block-community' that is essential socially. The personality is determined by the private curtain.
If this is the shape of private contemporary life (Rietveld) then our time is empty, shapeless and negative.
Fortunately we may observe that in some plans to be discussed here, an attempt is made to break through this way of thought.

According to the explanation, the plan 'motto mens' wants to start from a genuine possibility of building technique, completely based on mobility, demanded by the designer when grouping and blending the types of houses.
The colour of the project is determined by the interlocking of the limited possibilities of the constructive idea, the variable dwelling form, the private outside, the communal outside, the way of reaching the house, trying to achieve a connection between the functions of living.
Walls and floors form I-beams, making mutual variation and shifting of houses possible.
Gallery ballustrades and staircases on the other side give shape to an apparently arbitrary way of entrance to the door of the house, in this case still only adapted to those restrictions that the total construction imposes on us, but on the other hand not so rigidly that I can imagine that a further assimilation of need, wish, and clear determination seen in the image of a dwelling-block, can be realized.
While the designer assured us that reality can be shown when the project is worked out in detail, it is (while we take this to be true), in this request for an idea, interesting to see whether the greater effort, which undoubtedly will be necessary to realize this idea, is worthwhile also because besides plastically greater possibilities, it will result in real living.
Apart from the dwelling-block, the detailing of a district does not imply this. There has not been formed a positive living-space, reminding us of the big house in which we live.
Where this has been tried the designer worked on the plastic datum of the dwelling-block as formed by its exterior and certainly not seen from the point of view of the inhabitant. Thus he produced interior spaces that are empty, for one

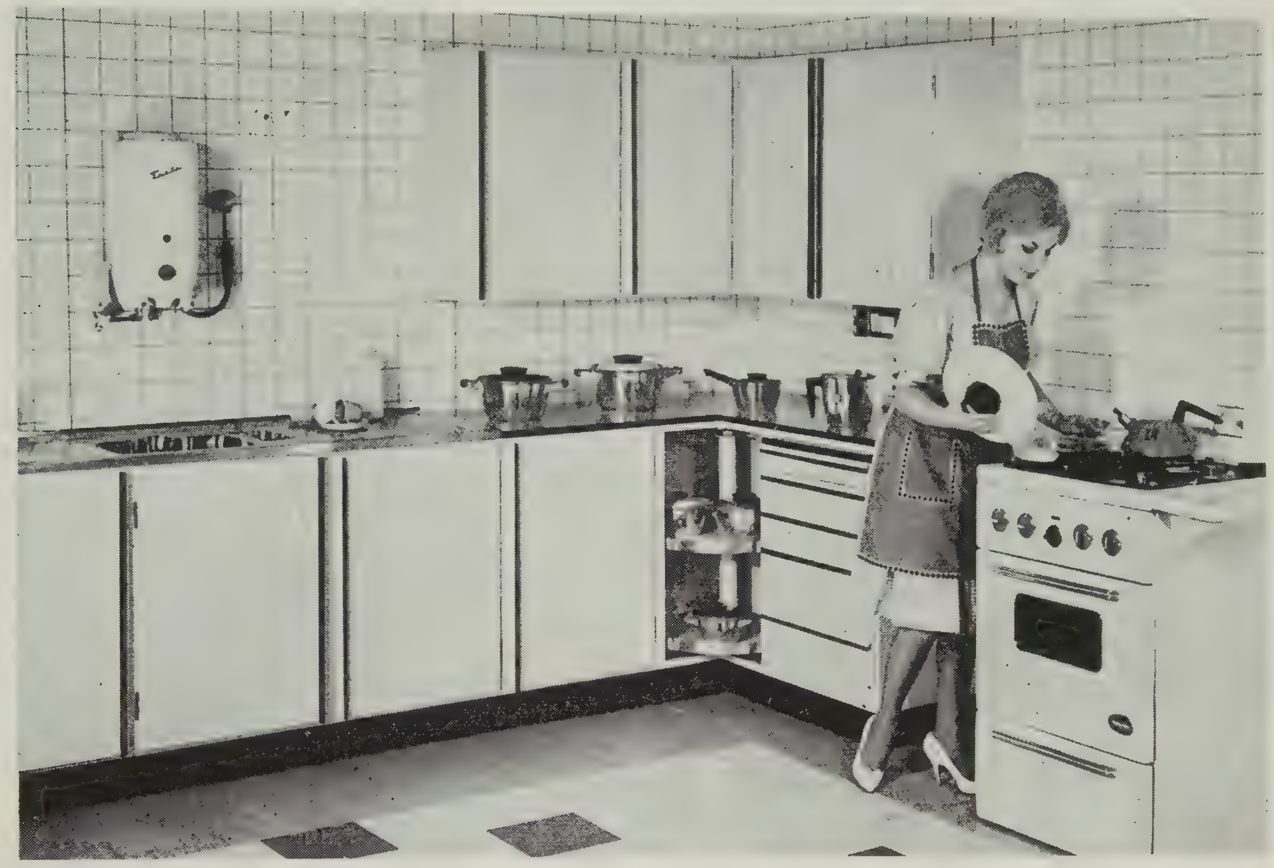
feels a stranger in one's own house.
That is why there is nothing more left to this pattern-like work than the aesthetical scheme in which sensitive relations have to raise to an idea that which is without matter.
The emptiness of the remaining negative forms of space is most clearly shown on the exterior of the dwelling-sides. This is a pity, for the above-mentioned development of the block itself (meant plastically in a mixture of forms of living and the way of approach which necessitates the form) testifies to a positive endeavour to give shape to the possibility of picturing different forms of living together in one datum.
The shape of the house in the outer space results in big playing galleries. It will be worth while to follow this study in its further elaboration, which is certainly necessary if all possibilities are to lead to a complete characterization of life in a block of dwellings.
It is important that in the designer of 'motto mens' an architect has been born who wants to enable us to live in a house.
The location of each type of dwelling and the house resulting from it, probably are calls for more space, which will cause the apostles of rental value to have goose flesh.
Yet this has to be the beginning in order to come to the study towards a production apparatus that enables us to realize these necessities instead of adapting the same apparatus to the standard houses in such a way that research and investment make it impossible for us to move a step forward in this direction in the near future.
When the outside is empty and the inside not fuller, then there is no transitional form that helps.
Galleries and balconies only do not answer the question. The designer of this plan has been courageous enough to start anew with a different ultimate aim. I hope he will find the courage to struggle on until he will have redeemed the errors that at the moment are still to be seen in the total picture.

The designer of the plan 'onder het melkwoud', after starting from a similar idea, has reached a completely different plastic result.
As he says himself: the mountain you crawl into and which you leave via a staircase. That is your home. A mountain like a wood-fire, the glow of which is the light of the houses that warms your heart at night. Construction less clear, details less elaborated, an idea, however, deserving special attention.
We are able to drive into the house or to walk into it, each way in its own dimension. There we find the staircase or the lift belonging to the place where we live.
Round about these stairs, 7 per unit rising spirally with differences of height of $2\frac{1}{2}$ feet, we see floor-plates on which we can build houses.
When we look at it critically, there are some rooms that have not much sun, but the system is able to bear the flexibility of shifting. In the chosen direction of rotation round the stair-well it was impossible to evade this.
What mattered to the designer was the idea that would result from it. He did not think this problem important essentially. All the same, it remains a defect that partly determines the value of this plan.
In the ground-plans kitchens and shower-baths have been sketched dutifully. Livingrooms and bedrooms have been indicated.
It is imaginable in its consequence that a different form of living comes into being where the technical impossibility of the shifted wet cells, four on top of each other, will no longer be impossible.
When, however, I ignore these imperfections, just like I did with the preceding plan, and assume that these problems are easier to solve than the problem of a rocket round the earth, then the question remains what possibilities of living result from this.
And then I believe that the high degree of uniformity that had to be exercised here too, offers, within this discipline, a great freedom of variegation of type in the unit, connection in the total image, warranting the avoidance of negative spaces.
Every outdoor space becomes an indoor space of the big house in which we live.
As the task asked for an idea, it is logical — certainly when one takes the background of the entrants into account — to expect the sketche[s] to lead to a detailing different from what the[y] now lead us to believe.
However, I gathered from the conversation I ha[d] with these two people that first they want t[o] develop this idea in themselves into a mor[e] complete totality, at the same time working a[t] the questions put by the mere thought.

Unconnected with the L.C.O.-competition a pla[n] has been sent in, made as a self-imposed tas[k] with an identical programme by a person takin[g] the same preparatory course.
The private territory for the pedestrian, as pre-sented in this project, — aiming at a cleare[r] form of pavement than the so rational galler[y] and therefore the wish for a location of th[e] house in the plan — is still rudimentally presen[t] but, like in the plan 'motto mens', is for th[e] greater part undone by the block shape as dwelling unit of 46 individual houses.
The personality is expressed too arbitrarily b[y] the variegation. That is why, beyond this, it is dif-ficult to talk of a plastic order. The time of th[e] rhapsody (alas for him who still believes in it) i[s] past.
It is dangerous to see at the same time tha[t] when the only thing that matters is that spac[e] order, the concept of 'Romanticism', so ofte[n] misapplied against the spirit from which it real-ly originates, obtains a well-founded import.
Besides a great appreciation we may at the sam[e] time sound this warning, because the confusio[n] of those who do not know any longer, does n[ot] need to grow bigger.
It really is a pity to have to observe this, for th[e] possibilities that may be expected, in man[y] places revive memories of the galleries of Brink-man. (Forum 5, 1960/61.) But here too it is tru[e] that it is an idea worth to be elaborated.
The designers of these plans would gain muc[h] if they were willing to study the houses o[f] Voelcker and others (Forum 1, 1960) and Schwa-genscheidt (Forum 5, 1960/61) seriously.
We, in the meantime, may joyfully see that th[e] conviction of Bakema (see Forum 5), namel[y] that the Brinkmans are still to be found, is true.
D. C. Apon

WEL VAERT

De moderne **Cultix Modulinia** keuken met de voordelen van een hout-metaal constructie

Waarom hout? Om de hinderlijke geluidseffecten van een geheel metalen keuken te voorkomen.
Waarom metaal? Om naden, kieren en kromtrekken - dat juist bij de deuren optreedt - te voorkomen.

11204

De fraaie, moderne Cultix Modulinia keuken is vervaardigd van zwaar multiplex (20 mm dik) en heeft een Dur-aluminium deur. De deur is dubbelwandig uitgevoerd; tussen deze beide wanden is een geluiddempende vulling aangebracht. Hierdoor èn door de magneet-sluiting kan de deur vrijwel geluidloos gesloten worden.

Een bijzonder opvallend snufje van de Cultix Modulinia keuken is de deurgreep, die over de gehele lengte van de deur van boven tot beneden doorloopt. Hierdoor kan de deur op elke willekeurige plaats gegrepen en geopend worden. Op deze handgrepen zijn decoratieve, plastic strips aangebracht in blauw, geel of zwart. Deze strips kunnen gemakkelijk afgenomen en verwisseld worden. De keuken krijgt dan weer een geheel ander aanzien.

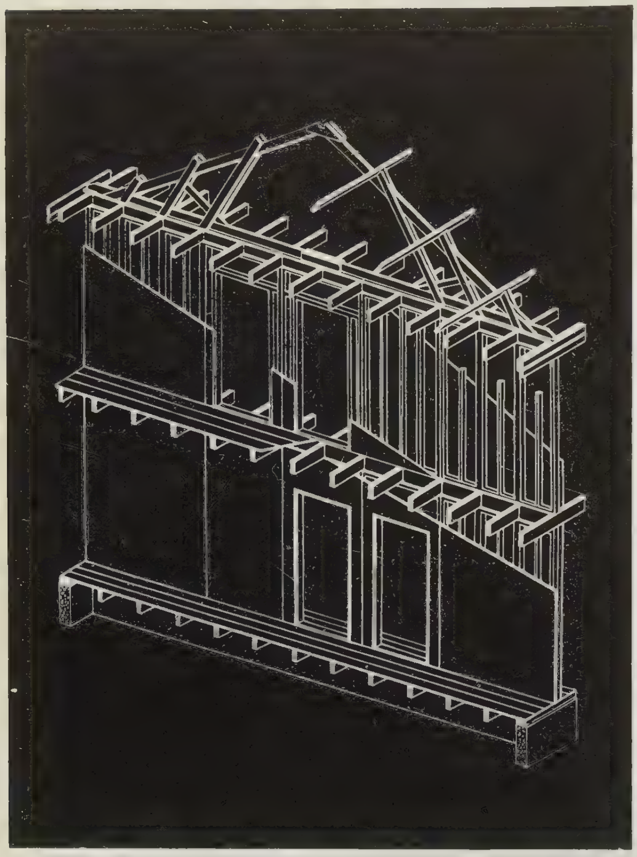
De houten kasten kunnen geheel uiteen genomen worden, wat bij verplaatsing, verhuizing e.d. bijzonder praktisch is. De gebroken martiniwitte tint geeft de Cultix Modulinia keuken een aparte distinctie.

Uniek! De Cultix Modulinia keukens hebben een uniek hoekelement, uitgevoerd met een draaitafel met 2 tableaus. Nu heeft de huisvrouw zonder rekken en reiken alles bij de hand. De loze ruimte in de hoeken van een keuken in L- of U-vorm is tot een minimum gereduceerd.

Vraag de kleurenfolder met vele gegevens over formaten, combinatiemogelijkheden en andere bijzonderheden van de Cultix Modulinia keuken aan bij:

R.S. STOKVIS EN ZONEN N.V.

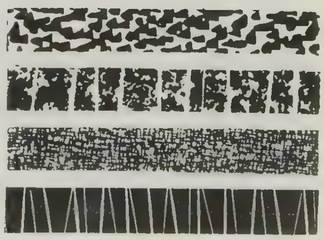

verlichtings
industrie

EEN NIEUW ELEMENT IN MODERN WONEN

Zowel in woningen als in kantoren en scholen kan de nieuwe Luxaflex-serie, jaloezieën met dessins, een geheel eigen functie vervullen. Daar, waar juist iets ànders nodig is dan het strakke Luxaflex-vlak, kunt u met de Luxaflex dessin-jaloezie een raamafsluiting bereiken, die aan de kleurwaarde een meer persoonlijk element paart. Achter elke jaloezie, die het merk Luxaflex draagt, staat de jarenlange ervaring van een wereldorganisatie. Een organisatie met vestigingen in 67 landen in Europa, Amerika en Australië. Het resultaat is een produkt van onovertroffen kwaliteit in alle onderdelen.

BROCHURE Als u ons even per briefkaart een aanvrage stuurt, ontvangt u een uitvoerige, geïllustreerde brochure met nadere bijzonderheden over deze nieuwe Luxaflex-serie. Mocht u daarnaast over nog meer technische gegevens willen beschikken, dan zullen wij het bijzonder op prijs stellen u onze speciale technische documentatie over het onderwerp ter beschikking te stellen.

Luxaflex

HUNTER DOUGLAS HOLLAND, PIEKSTRAAT 2, ROTTERDAM

61.06.VB.T.11.1

Neemt u plaats heren...

is niet langer een beleefdheidsphrase als
u Eltink stoelen aanbiedt. Weldadig zitkomfort is
bevorderlijk voor uw zakelijke bespreking
- u stelt uw bezoekers op hun gemak.
Zes van deze gedistingeerde stoelen om een
konferentietafel geschaard geven bovendien
cachet aan uw zakelijke bijeenkomst!
Twijfelt u wel eens of uw kantoor-interieur
wel voldoende de welstand van uw bedrijf illustreert?

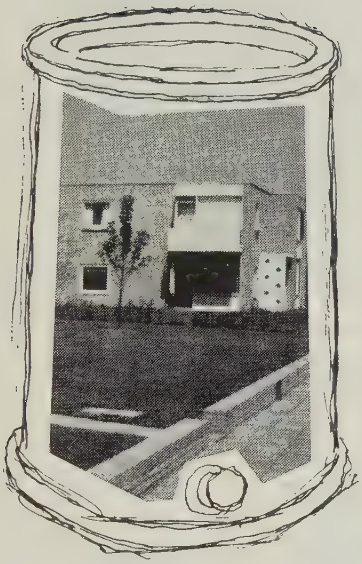
Vraag dan eens om de nieuwe Direktie en Kantoormeubelen katalogus van Eltink te Wijchen

Bent u toch in de buurt? Rijdt dan eens naar de toonzalen van Eltink,
daar toont men u welke meubelen representatief zijn voor de zakenman van 1961!

Uw gedachten worden in kleuren uitgedrukt

Devetaal

synthetische-lakken

Devetaal synthetische-lakken geven kleur èn bescherming aan wat U vorm gaf!

Met Devetaal gaat elk bouwwerk een kleurige en veilige toekomst tegemoet!

Onze deskundige medewerkers zijn U gaarne van dienst met technische- en kleuradviezen, handleidingen enz. en komen U op aanvraag geheel vrijblijvend bezoeken.

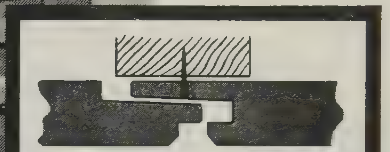

DROST - VERF - VENLO

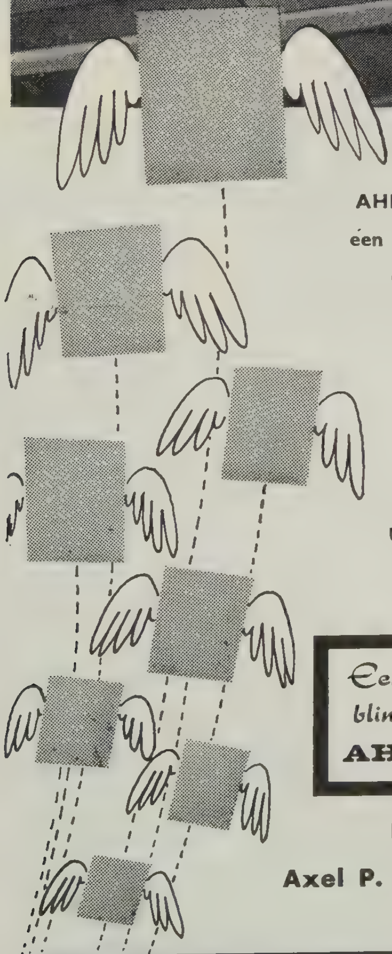
AHLSTRAK TEGELS....

ze vliegen er tegen aan!

niet tégen, maar in elkaar!

Nu is het mogelijk met **AHLSTRAK AKOESTISCHE TEGELS** een plafond te maken in minder dan de halve tijd die U anders nodig heeft. Een plafond waarvoor 9 werkuren waren uitgetrokken, was in ca. 3 uren gereed! En véél mooier en strakker dan ooit! Met AHLSTRAK AKOESTISCHE TEGELS bereikt U in minder tijd en met minder moeite een veel beter resultaat!

Dank zij de speciale messing en groef:

- de tegels passen in elkaar. De strakheid van het plafond wordt daardoor aanzienlijk verhoogd!
- bij tegels 30 x 30 cm kan eventueel worden volstaan met het aanbrengen van regels in de lengterichting. U bespaart daardoor veel materiaal, tijd en kosten.
- het aanbrengtempo ligt zeer hoog, omdat de tegels slechts aan één zijde vernageld (of geniet) worden. Bovendien heeft men bij het aanbrengen beide handen vrij.'
- onzichtbare vernageling. Het oppervlak blijft onbeschadigd.
- AHLSTRAK AKOESTISCHE TEGELS zijn wit geschilderd en gemakkelijk te reinigen. Vuile vingers worden eenvoudig met een vochtige spons verwijderd.

Een strak en vlak plafond, blind vernageld op de regels:
AHLSTRAK TEGELS

AHLSTRAK AKOESTISCHE TEGELS, vervaardigd door Ahlström - Finland, worden gemaakt van nauwkeurig op dikte gefabriceerde $^{1}/_{2}''$ en $^{3}/_{4}''$ zachtboardplaat.
AHLSTRAK AKOESTISCHE TEGELS kunnen worden geleverd in vier verschillende dessins.

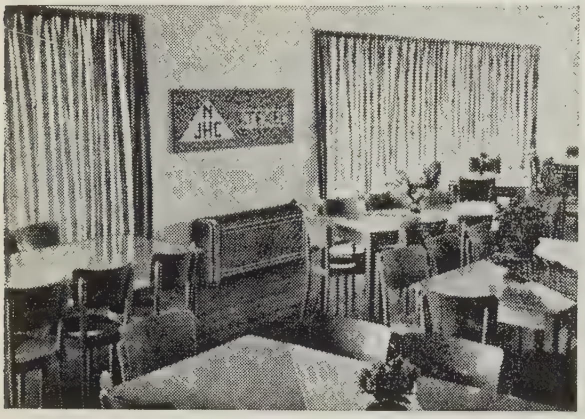
Importeurs en leveranciers voor Nederland:

Axel P. Nielsen N.V., AMSTERDAM
Rokin 104 - Tel. (020) 3 72 59

C.V. Loka, ZAANDAM
Provincialeweg 43 - Tel. (02980) 6 29 47

de riante, moderne jeugdherberg „Panorama", te Den Burg, Texel, verwarmd met 9 Gevelites M.

de Gevelite M past zich met zijn strakke lijn perfect aan bij het moderne interieur van de bijzonder gezellige „conversatiezaal".

óók voor moderne recreatieoorden moderne verwarming:

GEVELITE MET AFVOER DOOR DE GEVEL

Gevelite gasverwarming in jeugdherberg „Panorama", Den Burg.

Jeugdherbergen en dergelijke gebouwen vindt men niet zelden in streken waar de energievoorziening moeilijkheden oplevert. Dáár vormt de Gevelite, die ook voor flessengas in vier capaciteiten leverbaar is, de ideale oplossing voor het verwarmingsvraagstuk. En bovendien: Gevelite muurkokers kunnen door ieder soort buitenwand worden gevoerd zonder isolatie en zonder enig gevaar: steen, hout, spaanderplaatpanelen, de bijzonder lage uitlaattemperatuur is voor alle bouwmaterialen volstrekt veilig!

De Gevelite is voorzien van het speciale Velie-lamellenbinnenwerk (Ned. Octr. nr 78113)

Vraag uitvoerige inlichtingen aan:

Velie

GEBR. VERMEULEN N.V.
Fabrikant van Gasverwarmingsapparaten

Schoolstraat 2 - Amsterdam-W. - Telefoon 12 44 04

Golf PORON zwevende vloerconstructie

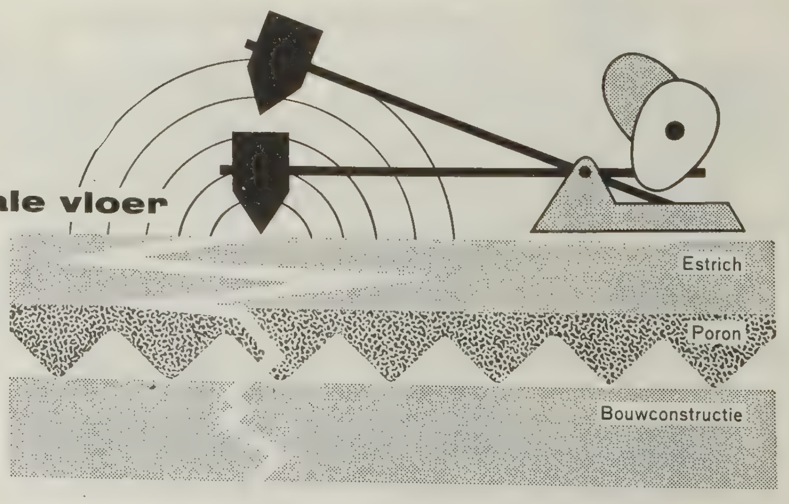
Gepatenteerd - houdt een maximum aan lucht vast. Isoleert warmte en kou.

Is waterafstotend, en veroudert niet.

Afdoende lawaaibestrijding: door gering raakvlak en extra luchtkanalen.

Een BLIJVENDE verbetering van 27 dB tegen contactgeluiden!

Pegulan op Poron: de ideale vloer

Pegulan vloerbedekking – duurzaam en zeer decoratief. In tegels en banen verkrijgbaar. Soepel en slijtvast – een besparing op onderhoudskosten (geen was, alleen water en zeep). In 23 lichtechte kleuren. En op basis van Poron geluiddicht bovendien! Pegulan op Poron – een combinatie die zeer interessant voor u kan zijn.

NVM

VRAAG DOCUMENTATIEMATERIAAL AAN DE NEDERLANDSE VLOERENMAATSCHAPPIJ N.V. - RUYSCHSTRAAT 81-83 – AMSTERDAM – TEL. 020-947171

Het goede Zitmeubel
van Wilkhahn
Bejaardencentra,
ziekenhuizen,
hotels, restaurants,
schepen
M. Hoving en Co. N.V.
Amsterdam
Valkenburgerstraat 7 - 9
tel. (020) 24 30 19
Directiekamers, kantoren
vergaderzalen
Eden C.V. Amsterdam.
Molsteeg 10 - 14
tel. (020) 24 30 83
Rotterdam,
Schiedamsedijk 60
tel. (010) 11 50 07
eden
710/0 fauteuil
geheel gestoffeerd
onderstel:
vernikkeld staal
531 vergadertafel
blad:
afrormosia, teak,
kersen of noten
onderstel:
staal,
verchroomd of
grafietkleurig
ontwerp: Ramer

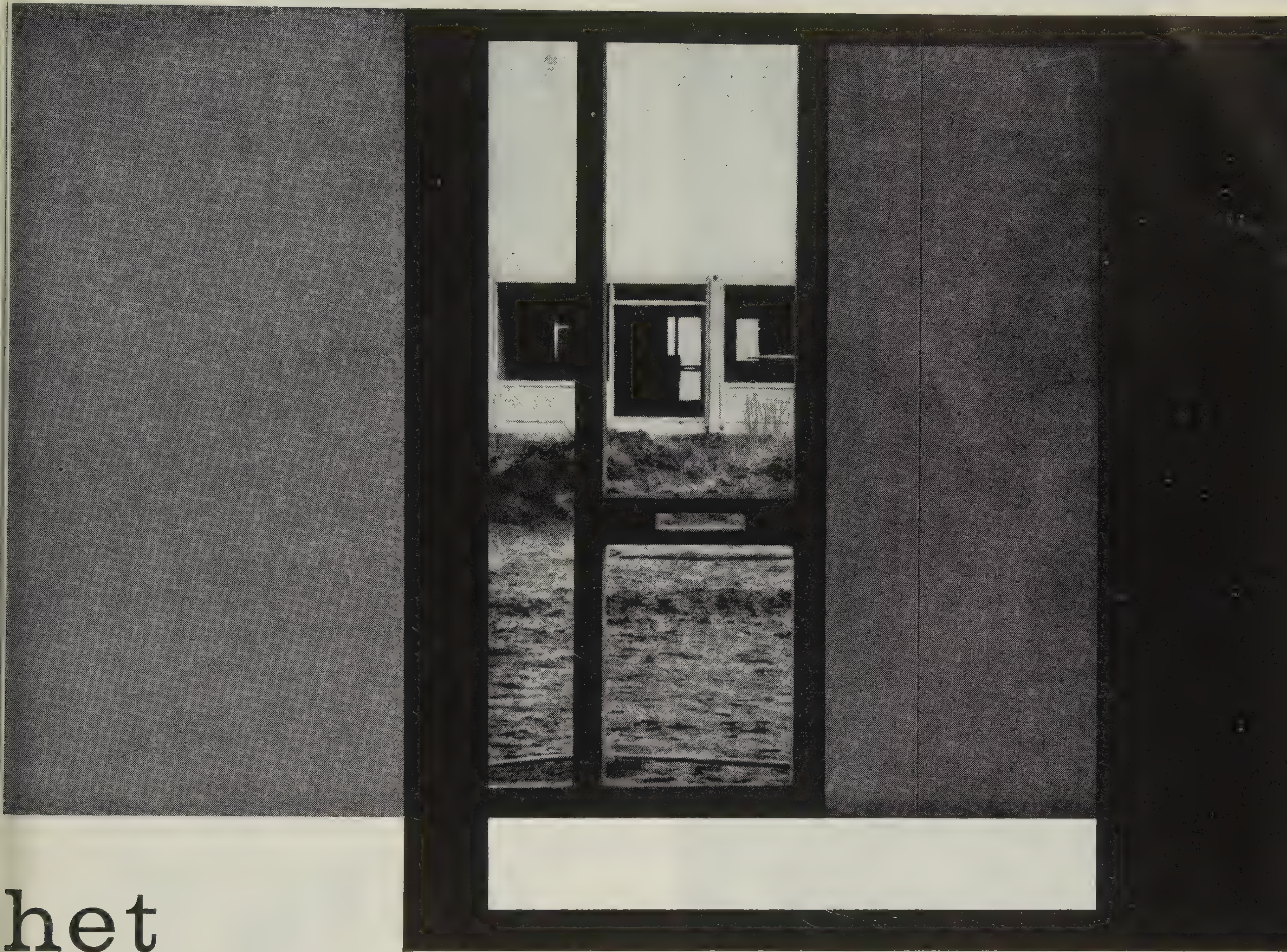
C 13/1

maakt nauwelijks indruk op een vloer van **Floorflex**tegels, omdat deze PVC-Asbesttegels van halfharde samenstelling zijn. Bovendien leverbaar in drie dikten. Alle voordelen van dit type tegels zijn aanwezig, daarnaast zijn de kleuren frisser en de vlammen levendiger.

FLOORFLEX produkt van de Eternit groep

N.V. ETERNIT NIEUWE DOELENSTRAAT 20-22 AMSTERDAM-C TEL: 63711 TELEX 12456 SHOWROOM LEIDSESTRAAT 86-88

1, Utrecht

AMSTEL BIERPUL

verkrijgbaar door storting van f 1.50
op girorekening nr. 2015 ten name van
Amstel Brouwerij N.V., (afd C) Amsterdam

LEISTEEN EN KWARTSIET

Bij de afdeling Stedebouw van de Centrale Directie van de Volkshuisvesting en de Bouwnijverheid is plaats voor een:

Stedebouwkundig Onderzoeker

voor het verrichten van onderzoek op het gebied van de inrichting van woonwijken, benodigde woonwijkvoorzieningen, grondgebruik en grondkosten, saneringsvraagstukken.
Vereist dipl. bouwkundig of civiel-technisch ingenieur met aantekening stedebouw, of diploma H.T.S. met ruime ervaring op stedebouwkundig gebied.

Salarisgrenzen afhankelijk van leeftijd, opleiding en ervaring f. 644,- tot f. 1117,- p.m.

Eigenh. geschr. soll. onder no. 4986/7228 (in linkerbovenhoek brief en env.) aan het bureau Personeelsvoorziening v. d. Rijksoverheid, Pr. Mauritslaan 1, Den Haag.

FORUM voor architectuur en daarmee verbonden kunsten

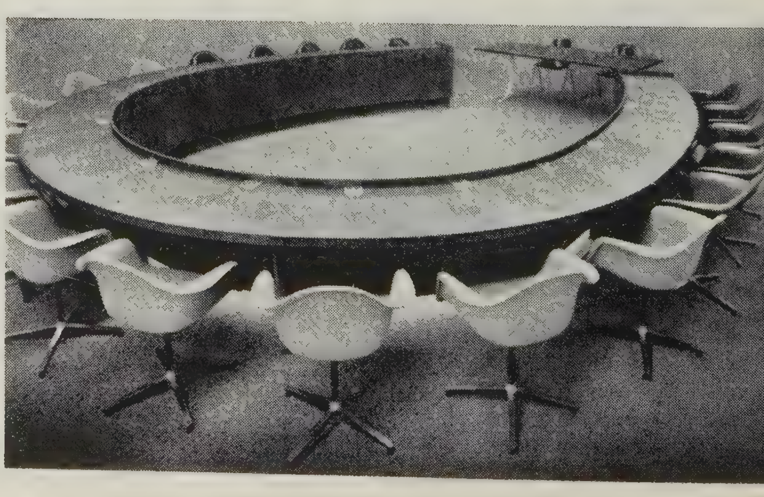
wordt in steeds ruimere kring gelezen!

PAC plastic armstoelen
van de amerikaanse ontwerper
Charles Eames
Draaibaar
In hoogte verstelbaar
Plastic schalen leverbaar in 6 kleuren
Afneembare stofbekleding

aiglon
Rooseveltlaan 103 - Amsterdam
Telefoon 020 - 71 36 08

Herman Miller

blijvend
blij
met
een